

В. ДОРОШЕНКО
З історії
земства на
Україні

33 955

19.257

Вол. Дорошенко.

З ІСТОРІЇ ЗЕМСТВА НА УКРАЇНІ.

I

Податкова політика і соціально-економічна діяльність.

Земський бюджет. Податкова політика земства що до панів, селянства і міст (торговлі і промисловости). Погляди земств на подорожний податок. — Економічна діяльність і її періоди. — Справа переселення і відносини до неї земств. Земства і сільсько-господарські робітники. Домашній промисел. Організація дрібного кредиту. Професійна освіта.

ЛЬВІВ — КИЇВ

1910.

*Відбитка з II тому „Студій з поля суспільних наук
і статистики“.*

22 69.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

66
10
~~34377~~
Вол. Дорошенко.

З ІСТОРІЇ ЗЕМСТВА НА УКРАЇНІ.

I

Податкова політика і соціально-економічна діяльність.

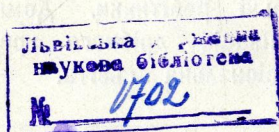
Земський бюджет. Податкова політика земства що до панів, селянства і міст (торговлі і промисловости). Погляди земств на податковий податок. — Економічна діяльність і її періоди. — Справа переселення і відносини до неї земств. Земства і сільсько-господарські робітники. Домашній промисл. Організація дрібного кредиту. Професійна освіта.

33.955

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

ЛВІВ — КИЇВ
1910.

*Відбитка з II тому „Студій з поля суспільних наук
і статистики“.*

З історії земства на Україні.

„Ось відкрилась і земська рада. На раду прибули одні пани: селяне не поїхали. Одні... через те, щоб не чути такої бридкої лайки та ганьби, яку вони чули од станового на виборах; а другі не поїхали — за возовицею...

Через тиждень чулка про ту раду оббігла цілий повіт. Перш усього розказували, яке велике жаловання положили членам в управі; потім того жаліли ся на якийсь чудний налог з землі: в кого її більше, той платить менше, а в кого менше, з того й бери; далі хвалили ся, що шляхи, греблі й мостки будуть рівняти, гатити й лагодити „натурою“, тоб то мужицькими руками“...

П. Мирний і І. Білик, Хиба режуть воли, як ясла повні?

Женева, 1880, ст. 385.

Торік вийшла в світ капітальна двоختомова праця д. Б. Веселовського, Історія Земства за сорок літ¹⁾. З огляду на інтерес зібраних д. Веселовським фактів ми й хочемо познайомити наших читачів з деякими розділами його праці. Автор, як правдивий Росіянин, розглядає діяльність земств в Росії взагалі, не видлючаючи земств на території українських губерній в окрему цілість. Найбільше, що можна у нього стрінати — се розділ земських губерній на певні областні групи після загального російського шаблону. Тому коли — не коли говорить він про земства „малоросійські“, себ то Полт., Харьк. і Чернігів., про „южні“ — Бесарабське, Катерино-

¹⁾ Б. Веселовскій, Історія земства за сорокъ лѣтъ. Спб. 1909, изд. О. Н. Поповой, т. I, ст. XVI + 724, т. II, ст. 703, вел. 8⁰, ц. 12 руб. Автор розглядає тут внутрішню діяльність земств в одведених їм рамках, не торкаючись історії земства як інституції, котрій обіцяє присвятити третій том. Критичну оцінку історії подаю в бібліографічнім відділі 3-ої кн. сьогорічних „Записок“ Наукового Т-ва.

славське, Херсонське і Таврійське, залучаючи сюди ще й скасоване Александром III земство Донської області. Таке відношене до справи, звичайно, не могло не відбитися шкідливо на інтересуючим нас матеріялі: факти з діяльності українських земств помішані у нього з фактами великоруськими і цікавлять його не сами по собі, а лиш як ілюстрації до загально-земської історії. В своїм рефераті ми хочемо оглянути певні моменти з історії земств українських губерній і для того видлучаємо з відповідних розділів праці д. Веселовського потрібний нам матеріял.

Звичайно, з огляду на методу автора, матеріял сей не скрізь буде повний. Але й те, що знаходимо у д. Веселовського, варте нашої уваги. Досі не маємо ми історії земської діяльності на території України, та й не скоро, можна сказати, і діждемося такої історії. Се й оправдує нашу скромну роботу, котра, хоч якаб ні була неповнота в фактичній матеріялі, зібраній в ній, має, надіємося, свій інтерес, заповнюючи хоч по часті прогалину в наших відомостях з історії суспільної діяльності на Україні в кінці XIX віку. З огляду на рамки видавництва мусіли ми обмежити й розміри свого реферату, в котрім оглядаємо тільки ці моменти з історії нашого земства: фінансову господарку (збирання і витрачання податків), економічну і соціальну політику земств на Україні. Вибір сих саме тем оправдується і завданнями видавництва, і тим фактичним матеріялом, який знаходимо в праці д. Веселовського: як раз в сих партіях він найбільш повний, а крім того спонукав нас спинитися на сих темах і самий інтерес їх.

Пристаючи до річи, мусимо зробити ще пару уваг. Відомо, що земство в Росії, особливо після „реформи“ 90-тих рр., дуже далеке від широкої народної самоуправи. Є се головним чином самоуправа пансько-дворянська. Тож аргіогі треба б було припустити, що такий вузько-становий характер земства мусів положити своє тавро на всю земську діяльність. Праця д. Веселовського рядом фактів підтверджує се припущення і розбиває до щенту ту ліберальну легенду, якою обкутана була досі історія земства.

Д. Веселовський виразно доводить всю безпідставність сеї легенди, котра, сказавши до річи, повстала пізнійше, в епоху реакції Александра III. Навіть дореформенне земство перейняте було дворянсько-поміщицькими інтересами і зовсім не думало нехтувати сими інтересами на користь „широких верств населення“, як се доводять пізнійші оборонці земства. Замахи реакції 80-тих рр. на земство, найкращий вислід ліберальних реформ 60-их рр. примушували людей навіть досить прихильних до сьх шир-

них верств забувати на темні сторони дорогої їм інституції. Не ідеалізуючи земства, ні старого, ні новішого (по реформі 90-тих рр.), д. Веселовський не робить і другої помилки, так звичайної в російській літературі про земства: не перебільшує значіння реакційної реформи. Ця реформа не відбилась так різко на земствах, як цього можна б було сподівати ся: земська діяльність розвивала ся в попереднім напрямі і навіть ширшала і сягала глибше, перевищуючи не в однім попередню: і на полі народньої освіти, і в економічній політиці. Причиною цього було те, що фактично річ змінила ся мало: коло влади лишили ся ті, що й давнійше її мали. Тимчасом жите брало своє, приходив більший досвід, складали ся і змінiali ся способи роботи, уміне її робити. Словом, інституція розвивала ся і все більше ставала інтегральною частиною суспільного життя. Оживлене цього життя з кінцем 90-тих рр. теж мало своє значіння. Не треба забувати, що найбільший розріст земської діяльності припадає як раз на ці часи, хоча правні рамки, установлені реформою, не змінили ся. Тільки остання революція значно відбила ся на земській роботі: злякавшись марева соціальної революції, земські аґарії кинули ся в обійми реакції як пануріове стадо, забувши про політичну фронду. Але й ця реакція не зіпхнула земства з старої дороги, бо дорогу ту визначила їх же класова позиція. Лінія напрямку лишилась та сама, хіба що загрожена класова позиція примусила звернути більшу увагу на сю дорогу і поширити її відповідно до вимог моменту.

Об'єктивно ставлячи ся до предмета своєї праці і зазначаючи те добре, що зробило пореформенне земство, д. Веселовський, звичайно, далекий від того, щоб запліщувати очі на його хиби: для нього, як і для кожного щирого демократа, ясно, що лише повна демократизація земства вилічить його від гріхів і помилок дворянської політики і зробить його тим, чим воно повинно бути — справжньою місцевою самоуправою.

Памятаючи про класовий характер сучасного земства й оглянемо ми далі висшезгадані сторони його діяльності. Спершу візьмемо ми фінансову господарку; розглянемо земський бюджет, — подивимо ся, які були у земств прибутки і видатки; які складали ся на них податки і на кого, по скільки і як ці податки розкладали ся і стягали ся.

Для цього ми окремо розглянемо відносини земства під сим оглядом до селян, до міст (спеціальнійше до торгівлі і промисловости), спинившись осібю на тому, як земства, задивляючи ся на

податкову реформу в державі, надто на поступово-подоходний податок. Сі погляди інтересні для нас тим, що виразно показують, чим керувалися земства в своїй діяльності в справі оподаткування.

Далі ми оглянемо економічну діяльність земств по періодам, на які ділить сю діяльність д. Веселовський. Кожний поділ, звичайно, річ досить умовна, але деякі характерні прикмети в різних роках земської діяльності оправдують поділ д. Веселовського, тому триматимемося його й ми. Се такі періоди: 1. від заложення земств до кінця 70-их рр., 2. від кінця 70-их рр., а 3. від 90-их рр. Важніші питання в кожному періоді оглянемо особібно, переступаючи часом і визначені межі.

Можна би було звичайно не в однім поповнити матеріал, зібраний в книзі д. Веселовського, та на жаль брак відповідних земських і урядових видань примусив нас відмовити ся від цього. Але подаючи лише реферат з готової праці, ми дозволяємо собі надіятися, що інтерес порушених питань заохотить наших земляків, маючих під рукою відповідні бібліотеки, до спеціального вивчення сих питань. Самостійна робота в сій області має безперечно величезне суспільне значіння. Крайня б пора нам ближше приглянути ся до соціально-економічного становища нашої батьківщини і до взаїмних відносин на ній різних груп населення. Всесторонній огляд земської діяльності з цього погляду має поршорядне значіння.

Податкова політика земств.

Земський бюджет і участь в ньому різних груп населення.

Земства і селяне. Коротенький уступ з славновісної повісти Мирного і Білика як найкраще характеризує стосунок земства до селянства. Нижче наведені факти цілком підтверджують слова нашого романиста. Справді, від земства надто одгонило панським духом, надто виразно позначалися в ньому вузько-станові тенденції: крізь нову форму настирливо пробивалося „старе та поновлене“. Але перш, ніж перейдемо до характеристики податкової політики земства супроти селянської маси, позволимо собі коротенько спинити ся взагалі на складі земського бюджету.

Як відомо прибутки земств складаються з „окладних“ і „неокладних“ поборів. На перші складаються оподаткування земель і лісів, міських нерухомих маєтків, торговельно-промислових заведень, мешкальних будинків в повітах, патентів та інших торговельних і промислових документів та свідоцтв.

Менше значіне мають в земськїм бюджетї неокладні побори, жерело котрих дуже ріжноманїтне: до них належать так звані судові „пошлини“, проценти з переданих і пожертвованих земству капіталів, плата за лічене в лікарнях, доходи з ріжних земельних підприємств, то що. Сї неокладні доходи потроху зростають, але все ж таки й досї займають в земськїм бюджетї процентово незначне місце. Розумієть ся, перед земствами широкий шлях для розвитку ріжних власних промислових і торговельних підприємств. Але для сього потрібний земствам догідний і широкий кредит. Крім того на дорозі стоять такі перепони, як бідність сїльської людности, розкиданість її по великих просторах, то що. Словом се ще діло будучности¹⁾. Тому ми ближше придивимось до окладних поборів, що грають поки що домінуючу ролю.

Глянувши на питанє історично, помітимо, що з часом доходи від оподаткованя земель і лісів становлять все менший і менший % в загальній сумі окладних поборів. Натомість поволі зростають доходи від оподаткованя неземельних нерухомих маєтків (мешкальні приміщення по містах і повітах, торговельно-промислові приміщення). В деяких земствах грає се жерело доходів доволі значну ролю: в Катеринославськїм становить воно 43·6% бюджету, в Харківськїм 28·9 і т. д. Найбільш значну ролю податки від мїських нерухомотей грають в губ. Херсонськїй, Харківськїй та Катеринославськїй — в губерніях взагалї більш розвинених промислово і маючих окрім того більшї центри мїські (Одеса, Харків то що). Гірше справа стоїть з оподаткованєм торговельних і промислових документів. Закон (21 XI. 1866) забороняє земствам оподатковувати обороти та доходність підприємств, дозволяючи лишень оподаткованє приміщень сих підприємств.

Тому не дивниця, що відносне значіне в земськїм бюджетї доходів від згаданого оподаткованя що раз меншає і меншає безперестану. Таким чином тягар податків спадає головним чином на землю та инші нерухомі маєтки. По всїй земськїй Росії оподаткованє землі і лісів становило такий %: в р. 1868 — $\frac{2}{3}$ бюджету, в р. 1880 — коло 64%, в 1890 р. — 63%. З часом зростало й пересїчне оподаткованє десятини: в р. 1868 — 6·6 коп., в р. 1880 — 10·5 коп., в р. 1890 — 13 коп., в р. 1902 — 21·3 коп. Супроти

¹⁾ В Курськїй, Полтавськїй, Харківськїй і Чернігівськїй губ. % неокладних доходів один з найвисших, здаєть ся, тому, що саме в сих губ. досить розвинені ріжні підприємства (склади і т. д.). Там, де така діяльність менш розвинена, і % низший (напр. в Катеринослав. губ.).

такого великого значіння земельного податку, набирає ваги питане рівномірності його розділу. Як же наші земства його розв'язували?

Закон не в'язав їх. Єдине, чого він вимагав, се, аби маєтки (земельні) оподатковувалися після своєї вартості й доходності. Та треба сказати, що спочатку земства (велика їх більшість) не тримались закону, запровадивши однакове подесятинне оподаткування. Там же, де й клалися в основу доходність або вартість, робилося се без системи, так що фактично до рівномірності було дуже далеко. Взагалі основні типи оцінок, які практиковали земства в 60-их і 70 рр., можна звести до слідуєчих чотирьох: I. однакова подесятинна оцінка і оподаткування, без поділу земель на категорії, II. оцінка після норм Статуту 19 лютого 1861 р. (після норм обов'язкового і вільного викупу), III. оцінка після припису 1853 р., себ то поділ земель на „заселені“ і „незаселені“ з більшим оподаткуванням перших і IV. оцінка після Статуту 1874 р., себ то з тим чи иным означенням „доходності і цінності“ земель. Вона врешті зводилася до більшого оподаткування садіб, а легшого лісів.

Все що йно сказане стосується в рівній мірі як до цілої земської Росії, так і до України. Скрізь можемо стрінути всі ті варіації оцінок, котрі мали кінець-кінцем одну ціль — переложити тягар податку на селян. Панували в земствах скрізь однакові станові групи, тож не дивно, що й однакові способи всі вони практикували.

Що до України, то найбільш розповсюджена тут була оцінка першої категорії, себ то подесятинна.

„Головним районом розповсюдження загального подесятинного оподаткування, каже д. Веселовський, являлись степові, нелісові губернії — Катеринославська, Херсонська, Полтавська, Харківська, а також центральні чорноземельні — Вороніжська, Курська“ та ще кілька чисто московських.

Нема чого й казати про несправедливість такої механічної рівномірності. Коли й можна її виправдати, то лише в перших роках існування земств, коли справа була ще нова; згодом же вона являлася аномалією, корисною лише землевласникам — панам, а не дрібному селянству. Не треба забувати, як велико обтяжені селянські землі різними податками, від яких вільні пани-дідичі, а також того, що при скасованню панщини селяне дістали гірші землі і т. д.¹⁾

¹⁾ Не треба забувати, що на селянах лежить тягар удержування

На підставі даних з р. 1885 д. Б. Веселовський уложив порівняну табельку висоти (в %) урожайности на панських землях супроти селянських і висоти оподаткування надільних земель супроти земель „приватних“ землевласників. Результати вийшли досить поучаючі. Менше дають вони для українських губ., але й те, що дають, може служити досить доброю ілюстрацією. Так напр.: в Катеринославській губ. урожайність поміщицьких земель була вища від урожайности селянських на 48%, а оподатковане останніх нижче тільки на 4%, в Курській цифри такі: 18·7 і 0·8, в Полтавській 10 і 1·2, в Таврійській 26·7 і 32·3, в Херсонській 31 і 2·1, в Чернігівській 7·1 і 12, натомість в Харківській урожайність панських нив вища на 21·6, а оподатковане селянських вище на 2·3, в Вороніжській бачимо те саме: 20·7 і 10·1. Бачимо, що в більшій частині укр. губ. оподатковане селянських земель ніби нижче, як панських, але коли взяти на увагу низшу їх урожайність, то відносини змінять ся як раз навпаки.

Опріч подесятинної рівномірности практикували укр. земства подекуди й інші системи.

Кременчуцьке земство в 60-их рр. практикувало оподатковане після норм 19 II. 1861 р. Суть його в тому, ще перші десятини кожного володіння оцінюють ся вище, як дальші. Так, в 1868 р. тут всі землі були поділені по своїм розмірам на 25 категорій: найменший розмір 2 дес., найбільший 5 тисяч десят.

Податок же установлено було як раз навідвороті: чим більше хто мав землі, тим менше платив за десятину. Так напр.: за 1 десятину шматка в 2 десятини треба було платити 25 коп., а за 1 десятину п'ятитисячного лану — тільки 0·52 коп., себ то у 48 разів менше! Несправедливість такого оподаткування очевидна. В результаті нього виходить вже оподатковане не землі, а людини, її праці. Таке подушне (в затушованім вигляді) оподатковане практикували й інші земства. Прилуцькі земські збори (Полт. і.), напр., в 1879 р. затвердили такий розклад податку: з тих, хто має до 100 дес., бралось по 20 коп., від 100 до 500 дес. по 1 рубл., від 500—1000 дес. — 4 руб., а понад 1.000 десятин по 16 рублів.

В тих земствах (повітових), де практикувалось оподатковане після „доходности“ або „цінності“ не було вияснено докладно сеї доходности чи цінності для різних категорій земель і оцінка була

громадської управи та різні натуралія, від чого вільні пани, так що навіть при рівности всіх інших видатків (державний і земський податок від землі) з панами, селяне платять всеж таки більше, ніж пани.

цїлком довільна. Д-ій Б. Веселовський наводить порівняну таблицю оцінок після доходности й цінности в р. 1870 (див. т. I. додаток VI і VII). Бачимо, що на Україні сї оцінки здебільшого однакові для панських і селянських земель. Висше оподатковані були надільні землі (після „доходности“) лише на Чернігівщині (від 0·8% на Берзенщині до 36% Новгородсіверщині) та в Кременчуцькїм повіті Полт. губ.

В деяких повітах визначну роль грало оподатковане садибної землі. Вона оцінювала ся значно висше, як иньші землі (на Чернігівщині в 3—4 рази). Таке оподатковане (часто зовсім довільне, бо не опиралося на правдивім розсуді доходности або вартости) звичайно найбільше лягало на селянство, являючись вже не оподаткованем його власности, тільки особистої праці. Ми вже згадували за „подимну подать“, яку прикитувало Прилуцьке земство. Недалеко від нього втекло і Лохвицьке. Воно аж до р. 1903 прикитувало таку оцінку садиб:

70 р.,	коли при садибі нема иншої землі	
150 р.,	коли при ній землі не більше	10 дес.
220 р.,	„ „ „ „ „	20 дес.
300 р.,	„ „ „ „ „	50 дес.
500 р.,	„ „ „ „ „	100 дес.
750 р.,	„ „ „ „ „	300 дес.
1250 р.,	„ „ „ „ „	500 дес.
2000 р.,	„ „ „ „ „	1000 дес.
2500 р.,	„ „ „ „ „	1500 дес.

Наскільки тяжкою була для має населеня ся „подимно-поземельна“ подать, видно з того, що в р. 1885 із 20 тис. рублів податку перші два розряди заплатили 17 тисяч рублів.

До кінця 70-их рр. оподатковане надільної землі зростає, потім меншає. Було се результатом переоцінки земель, до якої взяли ся деякі земства в кінці 70 рр. Але все ще вона була значно висше обтяжена, ніж панська.

В 1890 році в більшости повітів земської України селянська надільна земля була обтяжена земським податком далеко більше, як инша. На Полтавщині по всіх повітах оподаткована вона незвичайно високо, на 10—150 % більше (в пяти повітах на 10—15 %, в чотирох на 29—62%, в пяти на 95—153% ¹⁾), лише в однім Зінь-

¹⁾ Хорольський пов., Кременчуцький, Золотоніський, Лохвицький і Роменський. Пересічно по губ. надільні землі обложено 23·3 коп. дес. (вагане від 18 до 39·2 коп.), иньші 17·1 коп. (вагане від 7·9 до 37·5 коп.).

ківським на 4·2%), так само і на Чернігівщині — в 8 пов. вона обложена більше, як панська, на 8—71%, в п'ятих менше, про два нема відомостей, на Харківщині, Катеринославщині і Таврії стрічаємо більшу різницю — в одних вона обложена вище, в других однакова, а в деяких низша. (Див. т. I, додаток VII). В 1903 році, після офіціальних даних, в Полтавській, Харківській і Чернігівській губ. („Малоросійській район“, по термінології д. Веселовського) земський податок (не вчисляючи сюди асекураційних платеж) був рівний 45 коп. з десятини надільної і 46 коп. з десятини поміщицької, натомість в Степовій Україні (Катеринослав., Херс. і Таврії — „южний“ район, по термінології автора) 28 коп. з десятини надільної і 27 з панської.

Оціночні роботи. Здавало б ся, що для встановлення правильного критерія для оцінки земель в цілях відповідного їх оподаткування земства мусіли би як найшвидше взяти ся до земельного катастру, але вони довго з ним зволікали, часто-густо навіть вороже до нього ставлячись. Вони воліли обходити ся без правильної оцінки доходности і вартости землі: се було користнійше для панської кишені і спокійнійше для панського сумління. Які не були довірливі, а часом і фантастичні розкладки земських управ, всеж вони менше були покишені пана, ніж селянина. Здебільшого управи виказ землі до оподаткування і поділ її на угіддя поляшали самим поміщикам: в ґрунтові (окладні) книги записувало ся стільки землі, скільки показував пан, і викази сі не вже перевіряли ся.

Інакше було з селянським ґрунтами, як і взагалі з землями не поміщицькими — скарбовими (казенними), удільними, міськими — тут управа пильнувала інтересів земської каси і не попускала власникам. Щож до панів, то не тільки записувалась та кількість землі, яку зволів подати пан, а часто ще й оцінювалась вона на підставі його власної оцінки. Не дивно, що коли були заведені земські статистичні бюро, то почали вони відкривати масу вільних від податку земель. Можна, правда, зауважати, що зріст землі, яка підлягає оподаткованню, є річ цілком нормальна, але й кількість таких „відкритих“ земель і приналежність їх вказують, що ходить тут не о саму сю нормальність. З усіх категорій земельних власників приріст оподаткованої землі падав головним чином на поміщиків. Не дивно, що земства противили ся запровадженню статистичних бюро, а ті, що їх було запровадили у себе, чим дуж їх касували. З поміж земств найперше (на цілу Росію) запровадило у себе статистичне бюро Херсонське земство в р. 1875.

Та бюро се проістнувало лише $1\frac{1}{2}$ року: земські збори закрили його, будім то через недоцільність його роботи. Гласні заявляли, що оцінка, яку зробило бюро, надто перебільшена, що воно навіть не мало права її робити, а мало лише достарчити матеріал для оцінки, котру могла перевести лише комісія з гласних. Така сама доля судялась і бюро чернігівського земства; заведене р. 1876 воно через два роки було скасоване. Але за короткий час свого істновання зробило воно дуже цікаві відкриття. А саме по старій розкладці оподатковувалось 3.958.000 дес., по проєктованій бюрою загальна кількість землі сягала 4.691.000 дес., з чого неужитку 231 тис., значить до оподаткування притягнуто було биля $\frac{1}{2}$ міліона десятин, які перше ховали ся від податку. Далі, доходність десятини піднесено на 90%, а різниця між ліпшими і гіршими землями виступає різче. Так само було й по інших земствах: проістнувавши якийсь час бюра закривались, напр. на Катеринославщині, Курщині, і т. д.

Се був перший період земської оціночної статистики. Як бачимо тревав він недовго (і на Україні і в Росії). Цікаво приглянути ся мотивам відкривання бюр. Ініціативу давало, звичайно, губернське земство. Раз, що воно далі стоїть від всіляких „сусідських“ мірковань, котрими звичайно керують ся повітові земства; друге, що мусіли переконати ся в необхідности тривких і більше-менше сталих норм, звідавши на практиці всю довільність оцінки повітових земств. Були й інші мотиви — протести губернаторів (через більше оподатковане казенних, то що земель, скарги промисловців на земські „обиди“) і бажане доказати, що землі оподатковані більше, як інші маєтки та жерела земського оподатковання. Але сі надії, як свідчать наведені вище приклади „відкрить“ неоподаткованих земель, заводили земства і вони поволі робили ся байдужими, або й ворожими до статистичних робіт. Та мало сього. Була ще одна причина незадоволення земств з статистичних дослідів. Сі досліді виявляли яскраву картину селянської неволі. Земські досліді не тільки підтверджували давно відомі істини, що у селян мало землі, а платять державі вони багато, вони разом з тим відкривали, за яку ціну арендують селяне ту землю, якої їм бракує, яку дістають вони плату за свою працю, то що. Звичайно се не могло подобати ся панам, котрі вважали се „брутальною тенденційністю“ і т. д., і статистичні бюра закривались.

Не відкривали ся вони після сього аж до половини 90-их рр. Закон 8 червня 1893 р. про обовязкове переведене земствами оціночно-статистичних робіт знову покликав їх до життя.

Цікаво, що за час від 1868 р. до р. 1901 в деяких губерніях кількість оподаткованої землі не тільки не зросла, а ще й зменшилася. Так було напр в Катеринославській і Харківській губ. (в трьох інших укр. губ. — Полт., Черніг. і Херс. кількість такої землі збільшилась)¹⁾.

Та оціночні роботи в земствах і після закону 1893 р. розвивалися дуже поволі. Пішли вони швидше після того, як правительством передано установлене загальних підстав оцінки нерухомостей з рук повітових оціночних комісій до рук губернських (розпоряджене 18 І. 1899 р.) і стало давати (з того ж таки року) земствам підмоги на переведення оцінки (в розмірі 1 мільона рублів). Але тепер вже на перепоні стала адміністрація, не затверджуючи часто персоналю статистичних бюро, забороняючи переведення статистичних дослідів на місцях, і т. д. Згадаймо, що в 1902 р. в зв'язку з селянськими рухами в Полт. і Харк. губ. земельні оцінки (на місцях) були застановлені по царському приказу в 12 губерніях, а потім адміністративно ще в 6-тих. Але поволі робота посувалася наперед і в багатьох земствах вже покинчена, та проте нові норми знайшли приложення в небагатьох земствах, навіть серед тих, де вже ці норми опрацьовані. Річ в тому, що норми ці здебільшого дуже невигідні для земельного панства, в руках якого знаходиться земство. Тому се панство й противиться заведенню оцінок після нових норм, і — противленню се, відкрито чи укрите, в значній мірі задержує впровадження нових норм.

На жаль не можемо навести прикладів „несподіванок“, які зробила панству на Україні земельна статистика, бо у Веселовського вони не занотовані. Але зате не можемо обминути тих кількох вимовних прикладів, які подибуємо в „Історії“ для великоруських губерній. Так, у Володимирській губ. „виявлено“ коло 118½ тис. десятин землі, яка досі не притягалася до оподаткування. У одного князя С. А. Щербатова „уникало“ оподаткування не мало-небагато, лише 4 тис. десятин (з 11·2 тисячного обшару!), у князя Оболенського „знайдено“ цілий маєток, який досі не оподатковувався. А в Олонецькій губ. відкрито аж цілий мільйон десятин, головню казенної та панської землі. Навпаки, землі селян оподатковувалися там в кількості більшій, ніж дійсно вони мали, на 27.723 десят. Окрім того по новій оцінці підвищена оцінка панських земель супроти селянських, бо вартість панських далеко більша. В Москов-

¹⁾ Див. таблицю на ст. 658 (т. I., додаток XI).

ській губ., напр., оцінка панської землі підвищена пересічно на 55%, а селянської на 37%.

І таких прикладів можна би назбирати гук.

Не дивно, що пани почулись покривдженими і зневаженими. Що не ліпше було й на Україні, нема чого й говорити; про се свідчать приклади хоча б перших статистичних дослідів.

* * *

Перейдїм тепер до поборів з мешкань. Податок з мешкальних будинків в повітах в загальнім бюджеті земства займає незначне місце (в 1900 році становив усього 1·6% окладних поборів¹⁾, але в бюджетах поодиноких земств має він досить показне місце. В деяких земствах служив він доповненням до земельного податку, в інших мав першорядне значінє. Найширше розповсюднений сей податок на Полтавщині. В 1868 році практикувало його 8 українських земств (повітових), в сім числї 5 на Полтавщині, де він займав подекуди досить поважне місце.

Загалом пересічний податок в тім році був 10 коп. від хати, але в Кременчуцькїм повіті сягав аж до 1 р. 12 коп. (55·71% поборів). В Пирятинськїм і Роменськїм пов. падав він лише на „податкові“ стани, себ то головнo на селян, яко доповненє до видатків на медицину. Пани були вільні від нього. Що далі, то все більше земств запроваджувало сей податок. В 1885 р. практикують його вже 7 земств на Полтавщині, поширюєть ся в Таврії, заходить на Чернігівщину. В 1901 р. мають його вже 9 земств на Полтавщині (з 15-ти). Спадає він тут головнo на сільські хати. Норми його дуже ріжні в ріжних повітах. В більшості розкладено його на кілька категорій, лише в Пирятинськїм пов. всі мешканя оподатковані однаково. Коли переведемо сей податок в копійках на десятину землі, то матимемо таку порівняну табличку:

	сільські громади	приватні власники
Пирятинський	7·5	0·9
Гадяцький	10·8	2·4
Миргородський	14·3	3·1
Лубенський	7·9	2·4
Роменський	40·1	14·1
Прилуцький	3·3	1·0
Хорольський	13·5	3·3

¹⁾ Далеко — порівняючи — більше збирали земства з мешкань по містах (в 1900 р. 8·1%), але стосунок земства до міст і до торгівлі та промисловості поки що пропускаємо, бажаючи зібрати разом факти, що характеризують його відносини до селян.

Дохвицький	20·0	9·4
Переяславський	9·4	5·9 ¹⁾

Бачимо, що найбільшим тягаром лягає сей податок на селянство. Він властиво сходить на подушну подать і спадає на податника в відворотнім стосунку до його платничої сили. Нема мови, що має він бути скасований. Губернські земства на Україні не стягають похатнього податку (опріч Херсонського земства), а міг би він дати їм досить велику суму доходу, лише мусять вони збирати його не з селян, а з мешкальних приміщень при фабриках, з дач (віль для літників). Московське, напр., губ. земство в 1901 р. мало від мешкань при фабриках і з дач досить поважну суму 41·4 тис. рублів або 2·3% бюджету.

Щоб покінчити з питанєм про податкові тягарі селянства, розглянемо ще натуральні повинности в земстві. В спадщині попанищизняним - феодальним ладі дісталось земству відбуване різних натуральних повинностей. Найголовнішими з них були — дорожна, квартирна і підводна. Земства мали розкласти ці повинности рівномірно між всіма станами. В цілях найбільшої рівномірности мали вони право переводити ці повинности на гроші. Але вони мало дбали про рівномірність і часто не спішили переводити повинности на гроші. Фактично всі натуральні відбутки спадали майже на самих селян. Візьмім дорожню повинність. Для направи доріг, напр., поміщик і казна мали давати матеріял, а селяне працю. Селян зганяли иноді здалека для направи доріг. Тим часом обов'язок поміщиків давати матеріял обертав ся та й досі обертаєть ся в фікцію.

Про те земства ухиляли ся від заміни натуральної повинности на грошеву. Харківські губ. збори (в 60-их рр.), напр., згодились з доводами гласного Шидловського і рішили не перекладати натуральних повинностей, бо „селяне не обтяжені податками“. До інших висновків можна прийти — казав Шидловський, — коли звернемо увагу на землю (себ то на дідичів), але не треба забувати про те, що головне майно селянина становить праця, „матеріял“ для кої трої достарчає сама природа.

Варто зазначити, що питанє про переложене дорожньої повинности на грошеву здійснювали на земських зборах гласні від сільських громад, напр. в Полтавській губ., в Остерських пов., і т. д., поміщики ж

¹⁾ Див. „Хуторяни“ 1902 р., ч. 2.

здебільшого ставлялись до сих пропозицій вороже. В 1868 році переложено було сю повинність лише в 40 земствах Росії, з українських в Полтавським, Прилуцьким, Катеринославським, Александрівським (Катеринослав. губ.), Александрійським (Херсонськ. губ.), Чернігівським. Лише поволі відбувала ся заміна натури на гроші. Деякі земства правда, пробували так чи инакше зрівняти сю повинність, не касуючи її. Зінківське земство (на Полт.) наложило на панські і купецькі землі по 12 коп. податку на десятину, на казенні $5\frac{1}{4}$, а на селянські по $1\frac{3}{4}$ коп., взявши на увагу працю селян при на праві доріг.

Знову деякі губ. земства або видавали сільським громадам грошеву поміч для відбування повинности, як напр. Полт. губ. земство в р. 1868 — 49·4 тисяч. рубл., або підпомагали повітові земства (відповідно до числа верств дороги, залюднености повітів, то що), як напр. Херсонське, Чернігівське. Але останнє в 1881 р. признало, що неможливо розложити правильно сю підмогу по повітам, поки існує натуральна повинність і рішило не давати підмоги тим повітовим земствам, котрі не замінять сеї повинности на гроші.

Нині ся повинність майже скрізь зникла.

Друга повинність підводна (достава підвод урядовим особам, арештантам, військовим командам, для пересилки казенної кореспонденції і таке инше). По закону спадає вона виключно на сільські громади: приватні власники від неї вільні. Історія й тут така сама, як з дорожною. Земства лише поволі перекладали її на гроші. Але все ще вона тяжить на селянах, лише частину її перейняло на себе земство, запровадивши власну почту (біржу), себ то коней для роз'їздів земських служачих і урядовців. Що до квартирної повинности, себ то достарчання мешкань для війська, то вона існувала до р. 1876, коли земства були звільнені від неї. Особливо давала ся вона в знаки тим земствам, де були більші центри, отже й більше згромаджувало ся війська. Знов і тут, коли була ся повинність, більшість земств цілком не допомагала людям при відбуваню її, лише деякі ставали їм до помочи. А яка тяжка була ся повинність, можна бачити хоча б з того, що Дніпровське земство вставило раз у бюджет для відбування її коло 5 тисяч рублів.

Крім сих загальних повинностей були ще й другорядні, місцеві, які теж мало регулювати земство. Так, в степових земствах запроваджена була повинність нищення пруса і ховрашків. Деякі земства вставляли в бюджети певну суму на підмогу селянам для відбування сеї повинности. Але й тут виявляли вони тенденцію переложити тягар податку на маси населеня. Так, Але-

ксандрівське земство (Катериносл. губ.) років десять (в 70 рр.) оподатковувало селян вище, як земельних власників, з тої причини, що чим менше, мовляв, володіне, тим легше нищити ховрахів. Так само робили й інші, сусідні земства.

В міру того, як зникали сі шкідники, зникала й повинність. Там же, де вони ще лишили ся, земства вже заміняють натуральну повинність на грошеву.

Інші повинности: видатки на щепленя віспи, наймане фершалів, удержаня сільських лічниць, шкіл останніми часами земства стали переймати на себе, але довший час тяжили вони виключно на сільських громадах.

* * *

Земство і міста. Спочатку земства майже не оподатковували мешкань по містах. У 1868 р. напр. не стягалось земельного податку з мійських мешкальних приміщень в таких укр. містах: Лохвиці, Миргороді, Приятні і Переяславі на Полтавщині, в Мелітополі (Таврія) і Сосніці (Чернігівськ. губ.). Лише поволі земства запроваджували сей податок. В 1885 р. ще не бралось його у нас в таких містах: Грайвороні, Новохоперську, Сосніці¹⁾. Не було уложено ніяких норм для побирания податку. Земства звичайно не вдавались в оцінку поодинокого мійського володіня, узнаючи за податкову одиницю цілу осаду мійську. Здебільшого оцінювали вони яеусь кількість мійських домів, а потім згідно з сею оцінкою вираховували загальну вартість мійських маєтків, розкладаючи цілу суму побору після норм мійських управ. Лише з 90-их рр. земства взялись до енергійного оподатковуваня міст, що викликало скарги міщан і прохання їх про вилученя міст в осібні земські одиниці. Певної системи в збираню мійських податків і досі нема. Не вяснено відносин до сього податку губ. земства і повітового, в межах котрого лежить місто, так що часто буває, що повітове земство майже цілком використовує сю статю доходу, яка випадково знаходить ся в його межах. Се не можна вважати за нормальне явище. Цікаво ще зазначити, що коли в 90-их і 900-их рр. запроваджено нові норми земських оцінок, то земства найшвидше стали прикладати їх при збираню податків з міст. І тут станові інтереси панського земства виявились як найвиразнійше. Згадаємо, з якою ворожістю ставляють ся земці до застосованя нових оцінок до своїх лавів.

¹⁾ Цікаво, що до 90-их рр. не платило земського податку таке велике місто, як Москва.

Що до земських податків від торговельних та промислових підприємств, то спочатку закон не обмежував земств, дозволяючи їм pobирати податок з тих підприємств „після їх цінности й доходности“, а також з промислових і торговельних свідощів. Земства широко стали використовувати своє право і подекуди намагалися перекласти тягар податків з землі на промисловість і торгівлю. Підприємці зняли і вальт і правительство поспішило їм на поміч. В результаті в 1866 р. був виданий закон, котрим заборонялося брати податок понад певну норму. Земства могли стягати лишень певний % з патентів, не чіпаючи доходности підприємств. Згодом (закон 1884 р.) % сей був значно знижений.

Таким чином сотворено було упривілюване становище торговельно-промислової класи. А се знов мало своїм результатом абсентейзм кунців і промисловців, котрі втратили всякий інтерес до земських справ. Вони не старалися ввійти в нього навіть тоді, коли закон сприяв до того, себ то коли мав силу Статут 1864 р. Новий Статут 1890 р. санкціонував такий стан річей, віддавши чільну роль в земстві дворянському елементу, а звівши представництво від торговельно-промислової класи майже до зєра.

Таким чином, замість дати належне місце в земськїм представництві сїй класї для оборони її інтересів, закон обстоюючи інтереси її, відняв у неї те представництво, а натомість сотворив несправедливу привілеїю торгівлі і промисловости. Земства нераз просили про скасованє закону 1866 р. (напр. Харківське губ. земство в р. 1867), але правительство уперто відмовляло, відповідаючи, що сей закон не шкідливий для земства, або просто заявляючи, що „упомянутыя сужденія земства составляют уклоненіє отъ правильного взгляда на предметъ“. Земствам лишилось тільки стягати визначений % з підприємчих патентів та оподатковувати торгово-промислові приміщення. Деякі з них тримають ся про сьому стилю принципів закону, инші ж знайшли лазівку для обходу закону: оцінка приміщєнь переходить у них в більшій чи меньшій мірі в оцінку доходности підприємства.

Цікаво, що иноді такий обхід закону практикував ся за згодою самих промисловців, котрі хотіли таким способом усунути деякі браки закону. Иноді ініціятива обходу належала самим промисловцям. Так, на з'їзді гірно-промисловців України в р. 1899 висловлено було бажанє, аби земство оцінювало гірно-промислові підприємства відповідно до їх видатности (в пудах вугля), при чому норма оцінки мала бути ухвалена по згоді з'їзду гірно-промисловців з земством. А вже з'їзд від себе брав ся погодити ся з окре-

мими промисловцями, аби вони не протестували проти полудної оцінки.

Треба ще сказати, що завдяки закону 1866 р. загальна сума земельних поборів з торговельно-промислових підприємців зростала дуже поволі. За 30 літ (від 1871 до 1901 р.) зросла вона (по цілій земській Росії) в 1·9 разів. За той сам час податок з земель і лісів збільшився в $3\frac{1}{2}$ разів, а з інших нерухомостей в 7·4 разів.

Кінчаючи огляд податкової діяльності земств, не можемо обминути важного закону 12 червня 1900 р., котрим фіксовано земельні бюджети. Земства від того часу мають право збільшувати побори лише на 3% супроти бюджету минулого року. Сей закон важким тягаром ліг на всій земській діяльності. Особливо приверий він для тих земств, котрі перед тим вияляли незначну діяльність; поширити її тепер так, як би їм хотіло ся, вони вже не можуть. Закон сей являється продуктом адміністраційної опіки і цілком не гармоніє з принципами самопорядкування. Коли хто скаже, що має він на цілі оберігати інтереси земельних податників, то чи не краще б було се зробити, поширивши виборче право до земств і давши змогу тим податникам самим боронити свої інтереси в земстві!

На жаль ми не маємо місця, щоб спинити ся докладнійше над сим питанням. Цікавих відсилаємо до розділу VIII-го I-го тому „Історії“, де докладно розповіджена історія сього закону і зроблена оцінка його.

Погляди земств на податковий податок.

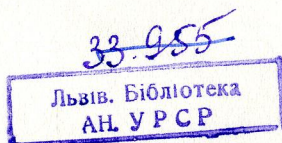
В 1871 р. правительство предложило земствам висловити ся про бажані реформи в області безпосередних податків. За кріпачства податкова система місцевого і державного господарства збудована була в значній мірі на подушній податі. Скасування панщини висунуло, натурально, питання реформи оподаткування. Сього вимагали змінені господарчі умови країни, розвиток потреб державного господарства, то що. В сій цілі утворена була спеціальна урядова комісія, котра по 10 роках праці виробила проєкт реформи. Сей проєкт і був переданий на розгляд земствам.

Комісія була проти податкового податку. Вона по старому лишала цілу вагу подушного (коло 90 мільонів р.) на селянах, лише хотіла з душ перекласти податок на громади, аби запобігти „недоимкам“, залегlostям.

Земства висловили ся за запровадженням податкового податку з усіх станів замість подушного з самих тільки селян.

студії з поля сусп. наук.

2

Ої погляди земств цікаві з того боку, що мусіли вони лягти в основу земельної фінансової політики. І вони лягли, з певними звичайно модифікаціями в залежності від політичних умов, в яких мусіло розвивати ся земство. Так, підносячи потребу більшого оподаткування торгівлі і промисловості, земства вказували при тім на перетяжене податками землі, але коли вони брали ся до оподаткування землі, то скоро забували про се перетяжене... звичайно в стосунку до селянських земель. Запроваджуючи більше оподатковане надільних земель, як земель „приватних“, вони не числили ся з перетяженням селянства різними податками і мали на меті таким підвищенням оподаткування спіймати сказати-б особистий зарібок селянина. Такі самі тенденції виступають і в поглядах земств на пропоновану урядом реформу. Зовсім не можна бачити в тих поглядах (проектах всестанового поступового податку), як се тепер часто роблять, доказів на те, що земства, мовляв, уміли зрікати ся класових інтересів пануючої серед них групи — земельних власників. Се не було ніяке жертвоування своїх інтересів, а простий рахунок. Земці мали повну змогу переконати ся, що доходи від капіталів і вільних професій ще менше обтяжені податками, ніж дохід від землі і що при оподаткуванню всіх без винятку доходів податок від земельного доходу не буде утяжливий. Се розуміли люди ще в тих часах ¹⁾. І саме сей мотив — змагання перекласти податковий тягар з землі на промисловість, торгівлю і грошовий капітал — був одною з основних спонук для земців висловлювати ся за поступовим податком.

Ми для ілюстрації сього твердження наведемо кілька прикладів того, як уаргументовували сами земства свої пропозиції. Спинимо ся, звичайно, на голосах українських земств, чи ліпше земств на території України. По інших земствах було те саме. Отже Маріупольська земельна управа вважала справедливим „притягти до оподаткування власників процентних паперів, розширити оподатковане торгівлі, а відтак для оподаткування землі визначити невисоку податкову норму“.

На Курських губ. зборах гласний Полянський доводив, що „думка притягти особисту працю (під сею працею розумів він „працю“ фабрикантів, працю осіб ліберальних професій, то що) до оподаткування — се думка цілком консервативна супроти хліборобства“. І Курські збори взяли ухвалу про запроваджене „всестано-

¹⁾ Див. напр. Головачевъ, Десять лѣтъ реформъ („Вѣстникъ Европы“ 1871, IX., ст. 381).

зого податку від капіталів і особистого заробітку". Харківське земство признало „корисним і необхідним запроваджене замість існуючих систем безпосередніх податків, системи заснованої на рівномірнім притягненню до відбування повинностей усіх економічних сил держави". Заміни посередніх податків, хоча б частинної, земства боять ся як вогню, бо в таких разі зросло б оподатковане й панської землі. Тому напр. Чернігівське земство абсолютно не згодило ся з доводами гл. І. Петрункевича, котрий завважав, що не слід спускати з ока і посереднього податку.

Воно, так само, як і інші (як згадане вище Харківське, напр.) висловило ся проти заміни посередніх податків.

Катеринославська губ. управа доводила на підставі статистичних даних, що не можна подушного розкладати на всі землі губернії, бо се буде „незвичайним тягаром, ба навіть руїною для тої частини податників, котра досі ще була вільна від сього податку", себ то для поміщиків.

За подоходним податком в тій чи иншій формі висловились такі з губ. земств на Україні: Катеринославське, Полтавське, Чернігівське, додаймо сюди ще Курське¹⁾, з повітових: Валковське, Новгородсiверське, Ніженське, Павлоградське, Херсонське²⁾. З урядовим проєктом (щоб переложити подушне на сільські громади) згодило ся з губернських одно лишень Харківське, за то з поміж повітових управ за нього стояло досить багато.

Але й „ліберальні", й „консервативні" земства мали при сім одно на меті — скинути тягар з панських земель.

Та опріч зазначених мотивів спочування подоходному податку, були й інші. Пани хотіли таким способом дістати дешевшого робітника. Курське губ. земство протиявило ся проєктованому урядом податку головню через те, що се могло би „дуже підвищити ціну на робочі руки". Треба зауважити, що в самій урядовій комісії деякі пани обстоювали за скасуванням подушного, бо ся подать прикріплює людей до землі, тимчасом панські економії терплять від недостачи совісних робітників і арендаторів. Таку думку висловив гр. А. Шувалов. А князь Лобанов-Ростовський додав, що необхідно, „аби дохід від праці сільських робітників був оподаткований на рівні з доходом від всякого иншого дохідного занятя всіх станів держави, бо инакше сільські мешканці притягують ся до міста і сільське господарство позбавляється робочих рук".

¹⁾ Харківське радило трохи „почекати" з сим податком.

²⁾ З повітів висновлювались лише управи, а не збори.

Лишається ще сказати, що земства проектували притягти до оподаткування всі, навіть найдрібніші доходи і зовсім далекі були від думки встановити вільне від податку *existenzminimum*¹⁾. І коли Борзенська управа предложила такий мінімум, то Чернігівське губ. земство відкинуло його пропозицію, висловившись за подорожним оподаткуванням всіх без винятку станів з тим, щоби сей податок розложено було відповідно до цифри чистого доходу кожного податника. Ростовська на Дону управа проектувала обложене подорожним податком всіх аж до „вільнонаємних чорноробчих“... В книзі д. Веселовського читач знайде ще більш разячі приклади, котрі ми минаємо, бо відносять ся вони до земств великоруських.

Таке відношеня наших земств до подорожного податку не є чимсь винятковим. Навпаки історія показує, що як раз аграрна партія скрізь була „одним з борців за подорожне оподаткування, або краще сказати за заміну на нього старої системи безпосередніх податків“²⁾. „Походний податок, каже проф. Озеров, являється засобом скинути частину податку з плечей рільного населення на промислові класи“, бо „з запровадженням подорожного податку звичайно сполучується зниження поземельного податку“³⁾. Та висловлюючись за перехід до подорожного оподаткування, аграрії, каже далі проф. Озеров, силкують ся позбути ся і тягарів, сполучених з подорожним податком⁴⁾. Все те, що сказав московський професор про західно-європейських аграріїв, можна, як се ми бачили вище, цілкомити прикласти й до наших земських аграріїв.

Уряд не пристає на проекти земств і навіть скасоване подушної подати відбуло ся лише в 1885 р. Але земства не протестували. Вони бояли ся одного, аби через скасоване подушного не довело ся платити поміщикам.

Побоювання ці не здійснили ся. Уряд надолужив поборами з бувших „казенних крестян“ (перевів їх на викуп по високій оцінці наділів) і підвищенням акцизу на спирт. Таким чином зрозуміла мовчанка земств: скасоване подушного відбулось коштом широких мас, не чіпнувши інтересів поміщиків.

¹⁾ З винятком псковського губ. з. і борзенської та лихвинської (калужської губ.) повітових управ.

²⁾ И. Озеровъ, Подорожный налогъ въ Англіи, ст. 416.

³⁾ Його-ж, Главнѣйшія теченія въ развитіи прямого обложенія въ Германіи, ст. 35.

⁴⁾ *ibid.*, ст. 83.

Земські видатки.

Куди ж і на що витрачають земства зібрані з населення гроші?

Статут 1864 каже, що земства запроваджені „для заряджування справами дотичними місцевих господарчих користей і потреб“ (протиставляє він сим „господарським“ справам справи „державні“) і ділить видатки земства на обов'язкові та необов'язкові. Обов'язкові всі ті, що торкаються до допомоги державі — головню видатки на удержане цивільної управи, а також дорожня, підводна повинність, удержане шпиталів, то що. Давнійше сих обов'язкових видатків було більше, але деякі з них протягом 40-літньої історії відпали і перенесені на державу: кватерункова повинність ще в кінці 70-их рр., удержане мирового суду, заміненого на земських начальників¹⁾ і деякі інші, так що починаючи з 90-их рр. обов'язкові видатки земств стали зменшати ся.

До так званих необов'язкових видатків належать: удержане земської управи, медицина, народня осьвіта, ветеринарія, трати на різні економічні потреби, виплата довгів, то що, себ то як раз щиро земські видатки. Найбільше місце що до великості займають видатки на народне лічництво (коло $\frac{1}{5}$ — $\frac{1}{4}$ всіх видатків) і шкільництво (около $\frac{1}{5}$).

В українських губ. на 1 душу населення земства витрачали в 1901 р. стільки (в копійках):

ПРЕДМЕТИ:	Полтав. Черніг. і Харк. губ.	Степова Україна
Участь в удержанню урядових інституцій	6·8	9·7
Удержане земської управи	14·2	12·3
Тюрми	0·9	1·8
Дорожня повинність	12·8	14·2
Народня осьвіта	25·0	23·1
Медицина	35·6	37·8
Ветеринарія	2·1	4·6
Економічні справи	3·3	2·3
Доброчинна діяльність	2·1	4·3
Виплата довгів	7·9	19·1
На запасний і оборотний капітал	9·4	11·0
Разом	120·1	140·2

¹⁾ Видатки сї внесено аж через 6 років по заміні (р. 1895).

Економічна діяльність земств.

Як бачимо з наведеної вище табельки земські видатки на економічні потреби й досі дуже незначні. Але всеж таки останніми часами (з 90-их рр.) ся діяльність значно поширилась, а головню набула більшої систематичности. Не так справа стояла в початках існування земських інституцій. Земства не виробили ще собі певної програми і захоплювали ся то одним, то другим, без системи, без плану. Не було згоди і співробітництва між губернськими і повітовими земствами. В одних повітах тої самої губернії иноді цілком не помічаємо діяльності на економічнім полі, за те в сусідних витрачають на сю ціль далеко більше, ніж губернське земство і т. и.

В кінці 70-их рр. усі земства призначили на економічні цілі лише 50 тис. рублів, та й то всієї сеї суми не було витрачено. На жаль в „Історії“ нема даних, як розвивала ся ся сторона земського бюджету до 90-их рр., але відомо, що в р. 1895 на економічні цілі асигновано вже коло мільона рублів, себ то майже в 20 разів більше, ніж перед 18 літами. Українські земства в сім році асигнували (в тисячах):

	губ. зем.	пов. зем.	разом
Катеринославське	30·5	22·1	52·6
Полтавське	98·9	5·1	104·0
Таврійське	24·8	13·9	38·7
Харківське	1·1	5·7	6·8
Херсонське	66·8	11·6	78·4
Чернігівське	2·0	2·5	4·5
Разом	164·1	50·9	215·0

3 повітових земств не асигнувало або майже не асигнувало, — на Катеринославщині 4 (із 8), Полтавщині 9 (із 15), Таврії 2 (із 8), Харківщині 9 (із 11), Чернігівщині 11 (з 15).

За десять років цифри асигновок значно зросли. Отже в 1904 р. було призначено (в тисячах): на Катеринослав. 206·1, Полтав. 414·7, Тавр. 99, Харк. 237·5, Херсонськ. 190·9, Чернігівщ. 127·1, разом 1.275·3 тис. рублів, себ то майже в 6 разів більше. Але нерівномірність видатків по різних земствах ще не зчезла: в сім таки році на 1 душу населеня губернські земства витрачали стільки копійок: Катериносл. 5·5, Полт. 6·5. Таврія 1·1, Харк. 2·4, Херсон. 5·1, Чернігівщ. 2·3 (вагана від 1·1 до 6·5!). В повітах сі вагана були ще більші — від 0 до 19·1 (в Чернігівській губ. ще лишились повіти, які нічого не призначили на економічну справу).

Перший період економічної діяльності земств.

Після сих вступних уваг переходимо до історії розвитку економічної діяльності земств. Перші 10 літ (1866—1875 рр.) найбільшу увагу звертали земства на організацію кредиту. Найсамперед серед них повсталала ідея засновання земських банків. Це була ідея чисто дворянська. Дворянство тоді (по скасованню кріпацтва) особливо потребувало кредиту для провадження господарства (а то й просто для цілей непродуктивних). І от з самого початку висунуто було в багатьох губ. земствах питання організації кредиту для більшої посілости — довготермінового (під заставу землі) і короткотермінового: в Катеринославському 1866—70 рр., Харківському 1865 р. і знову 1876 р., Чернігівському 1866—75 рр., Вороніжському 1866 р., Курським і т. д. Відбувалися пристрасні дебати, вироблялися різні проекти, але з усього того майже нічого не вийшло¹⁾. Заложено було лише один банк „Земський Банк Херсонської губернії“ для позичок під заставу землі.

(Сей банк розвинув досить живу діяльність в Степовій Україні: в 1904 р. в ньому застановлено було 3.148.995 десятин).

Натомість земства зацікавилися „товариствами взаємного кредиту“, засновувати котрі дозволяв закон 1871 р. Деякі земства допомогли організації таких товариств; із українських земств — Катеринославське губ. і деякі повітові на Харківщині. Перше в 1873 р. вступило яко член в „Товариство взаємного Кредиту“ в Катеринославі та допомагало Товариству позичками. Із Харківських такими членами місцевих товариств взаємного кредиту були: Ахтирське (від 1871 р.), Сумське (від 1874 р.). Лебединське (заснувало „Т-во взаємного кредиту“ в 1874 р.) і Ізюмське повітові земства.

В 1898 р. був виданий закон, котрий наказував земствам зліквідувати свою участь в сих товариствах.

Виняток було зроблено для Петерб. повіт. земства, котре в 1871 р. заложило „Т-во взаємного кредиту“, яке дуже добре розвивається і приносить земству гарний дохід: 10% прибутку відлічується на земські

¹⁾ По часті тому, що уряд не затверджував сих проектів, вважаючи невідповідним сполучуванню довготерм. і короткотерм. операцій в одній інституції, а також не згоджуючись на передачу до фонду банків харчових, шпитальних та інших капіталів. В 1871 р. виданий був закон, що дозволяв заложити земських банків на певних умовах, але земства не скористалися з сього дозволу. Вже пізніше в 80-их рр., коли зміцніла дворянська реакція, знову було висунуто це питання, на сей раз в иншій формі — в формі дворянського банку (державного).

потреби (проведеня доріг, народню освіту, взагалі на цілі „що можуть сприяти розвиткові торгівлі і промисловости“, як говорять статут).

В 70-их рр. земства кинули ся закладати дрібні позичково-щадничі товариства. Ідея їх цілком відмінна від ідеї панських банків, з якою носили ся „шестидесятники“. Чому ж се так? Чого більш реакційні „семидесятники“ забули про банки для поміщиків, а взяли ся до закладання сільських кредитових товариств? Причини сього треба шукати в економічних умовах. В 60-их рр. перебувало крізу поміщицьке товариство і ліберали так чи сяк кинули ся його ратувати. В 70-их ся криза, хоч і не устала, але гострість її зчезла (повстало багато приватних земельних банків, то що), на томість висувало ся инакше лихо — руїна селянства, котрої земство не могло нехтувати. „Народним кредитом“ мало ся запобігти сьому лихові. Звідси й інтерес до кредитових товариств. Тим більше, що запроваджуючи їх земства не тільки нічим не ризикували, (бо уділяли позичок з ріжних спеціальних капіталів), а ще й допомагали панській кишені: „сільський кредит принесе величезну користь, каже доклад Катеринос. управи 1872 р., не лише „земледільцям, но и землевладільцям“, котрі „при розвитку кредиту матимуть змогу користнійше пускати свої землі в аренду“.

Але земства перецінювали значінє сих товариств. Запобігти руїні селянства вони, звичайно, не могли — аграрного питання не можна розв'язати так легко. До тогож користали з сих товариств як раз найбільш заможні селяне. Се спричинило ся до того, що земства втратили всякий інтерес до позичкових товариств. Винні нераз бували самі земства. Засновуючи товариства вони не старали ся улегшити їх діяльність, ставляючись до них по бюрократичному. Лишень одно Таврійське земство як слід віднесло ся до свого завдання. Воно в 1880 р. скликало з'їзд представників товариств і предложило їм обміркувати ряд питань організаційного характеру. Між иньшим зауважило, що з'їзд констатував, що „теперішні статuti не заспокоюють потреби бідноти в кредиті, бо бідному тяжко знайти поручника“.

Найбільш засновали земства сих товариств в середині 70-их рр., далі число новозаснованих спадає й спадає, і років за 10 земська діяльність в сїм напрямі сходиться майже до зєра. З українських земств найбільш працювало на сїм полі Херсонське, яке в рр. 1872—1878 уділило позичок 3¹⁾ товариствам (з поміж них,

¹⁾ Одно з них було зорганізоване Александрійським пов. земством.

як казала управа, відповідають своєму призначенню — давати дешевий кредит — лишень 5), далі йде Таврійське з 25 тов., потім Катеринославщина, де губ. і два пов. з. допомагали 15. тов. Інші земства виявили мало інтересу до них: Полтавське зорганізувало — 2, Харківське губ. цілком не допомагало позичковим товариствам.

Згадаємо ще деякі губ., де живе й укр. населення: в Вороніжщині в р. 1873—75 — зорганізувало земство 3, в Бесарабщині 15, в Курщині в р. 1872—1882 р. — 7.

Не дуже щасливі були спочатку й земські заходи в області кооперації. В 70-их рр. земства захоплюють ся різними „кустарними артілями“. Не слід забувати, що тоді процвітало в Росії народничество з його ідеалізацією „народних форм праці“ і вірою, що з помічу сих форм можна врятувати ся од капіталізму. Звичайно життя розбивало ці утопії. Але крах „артельних начинаній“ повстав ще тому, що земства мало звертали уваги на досліджене помісних домашніх промислів, не дбали про організацію збуту, про належний кредит для ремісників,¹⁾ то що. Часто-густо піддержували вони промисли пропащі, засуджені на смерть конкуренцією машинного виробництва. Розчарувавшись в своїх надіях земства стали ліквідувати артілі так само, як і позичково-щадничі товариства.

Згадуємо про ці перші спроби кооперативної діяльності земств побіжно тому, що вони майже не проявились на Україні. Лише на Чернігівщині в 1871 і 1875 р. обмірковувало ся питане про уряджене артельних цеголень, але справа так і не вийшла з області балачок і здійснена не була.

Крах перших спроб економічних заходів земств замикає перший період. З другої половини 70-их рр. земства беруть ся до організації земельного кредиту для селян, аж поки не założено було державного селянського банку (1883 р.). Далі в 80-их рр. виступають на сцену робітниче питане в сільському господарстві, справа переселенська, знижене викупної плати. Нарешті з сього ж часу земства поволі починають брати ся до систематичної діяльності коло піднесення сільського господарства і послідовного та доцільного підпомагання домашніх промислів. Але се вже стосуєть ся до слідуєчого періоду економічної діяльності, до которого і переходимо. Зазначимо лише, що повніше розвинула ся агрономічна і промислова діяльність земств аж в третім періоді (від 90-их рр.).¹⁾

¹⁾ Відомо, що спілки нероз закладали ся з виключною цілю дістати позичку. Було се й в 70-их рр., було і в 90-их рр., коли земства кинули ся заводити хліборобські артілі.

Другий період економічної діяльності земств.

Як відомо реформа 19 лютого 1861 р. мала в собі зародок обезземелення селян. Селянам фактично довелося платити викуп панщинам не тільки за ту землю, яку дістали вони при скасованню панщини (а дістали вони її не багато і не найлучшу: 20 % того земельного простору, яким користувалися селяне за панщини, було відрізано у них на користь поміщиків), а й за душі свої, за ту особисту волю, яку давало їм знесене панщини: в платі за землю містилася і плата за волю. Не дивно отже, що вже невдовзі по скасованню панщини на порядку денним стало обезземелення, обдоджене і зубожіння селянства. Позначилось воно ще в 60-их рр., але земства тоді не звертали на це уваги, навіть ліберальні, бо навіть ліберальні пани як раз при скасованню кріпацтва обстоювали викуп селянами своєї волі. Але руїна селянства в 70-их рр. стала настільки помітною, що тяжко було її ігнорувати та пояснювати лише „деморалізацією народу, пьянством та несовісністю при виконанню різних зобов'язань“ як се нераз чулось на земських зборах 60-их рр.

Цілий ряд неурожаїв ще більше погіршив становище селян. В кінці 70-их рр. проф. Янсон писав, що „не тільки наділи, але й уся та земля, яку обробляють селяне, може лише прогодувати їх, не заспокоюючи інших їх потреб, здебільшого ж навіть прогодувати не спроможна“¹⁾. Земства в більшості не поділяли погляду видатного московського статистика. Вони вбачали причину тяжкого становища селянського господарства або в тягарах, які спадали на землю, або просто в неурожаях, селянських розділах, неграмотності, то що. Деякі земства зробили дослід, але й вони не переконали їх. Лише незначна частина їх вважала необхідним для усунення лиха збільшити селянські наділи та взялися до організації в сій цілі дрібного земельного кредиту. Цікаво, що земства, які се признали, лежали в тих районах, де в післяпанщиняних часах відбувалась інтензивна ліквідація дворянських господарств. З українських були се — Таврійське та Херсонське земства. Заспокоюючи потребу селян в землі, земські збори заразом ішли на зустріч поміщикам, котрі були заінтересовані в ліквідації

¹⁾ Ю. Янсонъ, Опытъ статистическаго изслѣдованія о крестьянскихъ платежахъ и надѣлахъ, Сиб. 1877.

маєтків. Панам користнійше було продавати свою землю селянам, раз вже доводило ся їй продавати з тих чи інших причин: селяне дорожше платили. Інтереси панства особливо виразно висловив д. Замятин на Харківському з'їзді сільських господарів, заявивши, що земство повинно зорганізувати кредит для селян в тій цілі, аби піддержати поміщиків, що руйнували ся. І деякі земства справді взяли ся до сеї справи.

В рр. 1874—1880 дискутовали її майже всі українські губернські земства. Але не всі вони від слів перейшли до діла. Деякі були тої думки, що се справа не земська, а державна і повинно залагодити її правительство (Катеринославське, Чернігівське, а також Вороніжське і Курське земства).

Практично робили в сій справі з українських лише Полтавське, Таврійське та Херсонське земства. При їх допомозі селяне купили (в рр. 1880—1899) 12.310 десятин землі.

В Таврійській губ. заініціювала справу Мелітопольська повітова управа в р. 1878. Уважаючи проєкт сеї управи за користний для обох сторін („селяне дістають змогу побільшити свої наділи, а землевласники здобувають нового великого покупця своєї землі“), гл. Вінберг пропонував губ. зборам розширити ці заходи на цілу губернію. Збори згодили ся (1880 р.) і асигнували 150 тис. на позичковий фонд для селян. За 14 літ (1886—1899 рр.) видано з цього фонду 69.376 р., за котрі купили селяне 9.943 десятини.

Окрім губернського працювали в сій області й деякі повітові земства Таврії. На Полтавщині справа земельного кредиту має досить довгу і цікаву історію. Ще в 1867 р. губ. збори проєктували заложити „земельну контору“, але мало ся при помочи сеї контори допомагати лишень більшим землевласникам, тоб то поміщикам. Про селянські потреби не згадувано. В 1868 р. обрано було особливу комісію для остаточного опрацювання проєкту, але комісія ся була за три роки скасована, бо виявило ся, що вона навіть не брала ся до роботи. Згодом виникло питання про засноване земельного банку, знову таки в звязку з інтересами поміщиків, і знову нічого з того не вийшло. В 1878 р. заговорили вже про земельний кредит для селян, але обрана комісія була тої думки, що земство не повинно обмежувати ся тільки дрібним кредитом, а зорганізувати й більший. „Земство, казала комісія, повинно взяти ся до справи в інтересі підтримання тої суспільної класи, яка становить безпосередний ґрунт для земства“, себ то в інтересі панства. Частина земців (проф. Лучицький та інші) протестувала проти проєкту комісії, котрий

жертвував інтереси селян інтересам поміщиків, але збори пристали на сей проєкт, ухваливши дальше його опрацюване. Так справа стояла до р. 1881, коли в земстві виникли проєкти уславити пам'ять Олександра II через заложення фонду для підпомоги селянам при набуванню землі. На зборах багато гласних поставило ся проти сього проєкту, доводячи, що здійснене його викличе „неосновательныя надежды и нелѣпыя толки среди легковѣрнаго простого народа“, що розвиток операцій причинить ся до зменшення більшої і середньої посілости, „на котрій спочиває спокій і добробут держави“, що „безземельє явище природне“, і т. д. Але збори таки пристали на проєкт і асигнували на „Олександрівський фонд“ 100.000 рублів. Позички з сього капіталу стали уділювати ся що йно з року 1895. До року 1903 видано з фонду 108 тисяч та ще 262 тис. з інших, головню з асекураційного фонду. Цікаво зазначити, що одним з доводів на користь організації земствами дрібного кредиту була вказівка на небезпеку для поміщиків від творення сільського пролетаріату. „З огляду на соціальну небезпечність такого елементу, говорила комісія Полтавського земства, на державі і земстві полягає обов'язок зорганізувати сей (земельний) кредит“¹⁾.

Спинимо ся ще на дебатах на Харківських губ. зборах (1881 р.). Гласний Е. Гордієнко, обстоюючи організацію земельного кредиту, доводив, що се в інтересі самих поміщиків. Аджеж вони заінтересовані в продажі землі, а як раз селяне їй можуть дати найвищу ціну. Допомогти їм набувати землю тим більше потрібно, що инакше лишаєть ся їм виселяти ся в Сибір, а се дуже незигідно для місцевих господарів, бо вони позбавляють ся робочих рук.

Д. Гордієнка піддержував і гл. Власовський, вказуючи, що конкуренція селян при купівлі землі підвищує на неї ціну. Але збори віднесли ся негативно до проєкту і причину сього добре вияснив на тих таки зборах кн. Вадбольський. На його думку збори тому так ставлять ся до подібних заходів, що складаючи ся з великих земельних власників, побоюють ся, що „купуючи дрібні шматки, селяне збувають ся необхідности платити арендну плату, яка що року зростає“.

І Харківське земство послідовно тримало ся своєї політики. Ми лише раз стрічаємо тут (в 1897 р.) випадок допомоги одній громаді, тай то дрібний: Рясненська громада дістала від губ.

¹⁾ Г. Сазоновъ, Обзоръ дѣятельности земствъ по сельскому хозяйству, т. II., ст. 682.

земства 700 р. позичку з асекураційного капіталу. Так само стояла справа і в Вороніжському та Курським земстві. Тільки вже в 90-их рр. бачимо спробу зорганізованя дрібного кредиту в одному з повітових земств останнього — Грайворонським, яке 1895 р. ухвалило вставляти в бюджет протягом 20 років тисячу рублів на засноване фонду для безпроцентових позичок селянам при купівлі землі.

Але й та невелика допомога земств ішла здебільшого на користь заможних елементів між селянством. Сами земства нераз були винні в сьому, як се й зазначив проф. Ходєський в своїй праці „Возрѣнія земствъ по вопросу о расширеніи крестьянскаго землевладѣнія“ (Спб. 1880). Поміч була незначна і часто — густо не вистарчала для малозаможних. Звичайно і не під силу було земствам як слід зорганізувати сю поміч, не мавши засобів відповідних до потреби селянства. Тому й домагалися вони, аби уряд дозволив видавати позички з різних капіталів, харчових, асекураційних, то що ¹⁾, а також, аби заложив селянський земельний банк, або хоч давав земствам підмогу на розвиток дрібного довготермінового земельного кредиту. Не будемо перелічувати, які саме з укр. земств клопоталися про се — вони не становили винятку що до сього серед загально-російських.

Але висловлюючись за необхідність державного втручання в справу організації селянського кредиту, земства про те були проти втручання влади в урегулюванє земельних цїн, обстоючи в сій області принцип *laissez faire*: установленє цїн і інших умов, на думку їх, повинно залежати від „добровільної“ згоди покупців селян з продавцями панами. При сьому деякі земства виявляли особливі симпатії до більших покупок (Полтавське, напр., земство піднімало норму купівлі на душу — до 20 дес.); так само не підлягала сумнівам і необхідність більше-менше значних доплат з боку селян.

Банк був заснований 1882 р. і 7 квітня 1883 р. розпочав свою діяльність. Яку роль надавало йому правительство, показалося при обмірковуваню питання в Державній Раді. Достойники, що засідали в ній, вказували, що ся міра розвіє „незабутні мрії про додаткове наділенє землею, які досі хвилювали сільський люд“, що допоможе вона „середнім і великим земельним власникам“ ліквідувати з користю свої маєтки. Доплати з боку селян визнала Рада незвичайно важною річею, вбачаючи в них „вельми важне виховуюче значінє для народу; нарід бачив би, що правительство дбає головню про тих, що й сами дбають про себе; що побільшенє статку

¹⁾ Здебільшого все се були селянські капітали.

міг чекати лишень той, хто працював сам. Набуване селянином участку землі з доплатою за нього з власних засобів, здобутих в поті чола, мало б своєю чергою дуже важний вплив з огляду політичного; ставши власником такої землі, селянин шанував би власність не лиш свою, а й чужу; він борючись би володіти нею... і передовсім був би ворогом всіляких переділів землі“.

Взагалі уряд мав на увазі „господарного“ мужика. Кредит банку був досить дорогий, далеко дорогший як земський. Вигідною відміною його супроти земського була його довготерміновість. Сим і треба пояснити великий розвиток операцій банку. Селяне так потребували кредиту для набування землі, що відразу кинули ся до банку. Лишень згодом виявилась вся невідгода дорогого кредиту. Селяне часто-густо неспроможні були вдержати куплену землю в своїх руках і відступали ся від неї, не вважаючи на великі доплати, які робили при купівлі. Тому від р. 1887 банк став поволі обмежувати свою діяльність. Та невідгідна для селян діяльність банку була дуже вигідна для панів: вона відразу значно підняла покупну ціну землі. Скороочене діяльності банку відбило ся на ціні — земля подешевіла. Тим часом ліквідація дворянської посілості, яка було притягла через засноване дворянського банку, знову при кінці 80-их рр. пішла в гору, особливо на Україні. 80-ті і початок 90-их рр. — були часами неустанного підупаду ціни на хліб, що незвичайно тяжко відбивало ся на приватнім землеволодінню, збільшуючи його ліквідацію. І от земства починають критикувати діяльність банку, вимагають зміни статуту, хоча в основу його положені були ті самі бажання, які висновлювали земства перед його заложенням. Але тепер земства вже домогались збільшення розмірів позичок, зниження проценту від них, то що, в цілях улегшення селянам набувати землю. Домогання земств були задоволені і їх бажання положені в основу нового статуту в 1895 році. Реформа банку знов викликала зріст операцій, але й сим разом користь дістали поміщики: ціни знову зросли. Окрім того банку дозволено було самому скуповувати панські землі для перепродажу селянам. Малось на увазі при сьому позбути ся невикплатних позичальників (банк мав продавати куплені маєтки лише статечним покупцям), допомогти поміщикам, а також сприяти русифікації окраїн (набуті в західних і польських губерніях маєтки банк мав продавати „руським“ селянам в цілях зміцнення „русского“ елементу серед місцевого селянського населення). І справді, сї операції банку передовсім пішли на користь більшої посілості: банк скуповував часто-густо не ті маєтки, які були потрібні селянам, а ті, в продажі котрих заінтересовані були дідичі. Вигідні були

операції банку і для заможних селян, але для дрібних реформа було до нічого. Та земства не хотіли цього розуміти, не хотіли зрозуміти, що поміч дрібному селянству може принести лише основна реформа статуту, що ніякі частинні поправки в ньому не дають нічого, піднімаючи лише хіба знову ціну на землю. Вони цього не розуміли і знову, вже після реформи 1895 р., виступали з домаганнями дрібних, частинних поліпшень статуту.

З кінця 90-их рр. питання про селянське малоземелє на якийсь час сходить зі сцени, щоб знову виникнути в 1900-их рр. На порядок денний висунули його відомі селянські розрухи на Полтавщині і Харківщині. Селикані в 1902 р. „місцеві комітети про потреби сільсько-господарської промисловості“ (головну роль в них грали земці) вже вказують на земельну тісноту селянства. По часті під впливом згаданих розрухів, по часті з власних інтересів висловлюють ся вони за активну боротьбу з селянським малоземелєм¹⁾. Були звичайно й противники сеї боротьби, котрі виходили також з інтересів земельних власників, розуміючи сї інтереси вузше і безпосереднійше: вони бояли ся, що через наділене селян землею побудуть ся вони дешевих робочих рук і добрих арендних цін на землю.

Способи, якими на думку комітетів можна запобігти лихові, се розширене і урегульоване переселення, розширене діяльності селянського банку і улекшене кредиту для малоземельних, а також різні зміни в політиці фінансовій, збільшене грамотности, поліпшене правного становища, то що. Лишень деякі комітети признавали, що потрібна земельна реформа, наділене селян казенною землею, а також приватною, викупленою у власників державою. Се був крок наперед в порівнянню з проектом з'їзду земських діячів, який відбув ся тогож таки року в Москві, ще перед нарадами комітетів. В пунктах резолюцій сього з'їзду нема нічого ні про наділене селян землею, ні про урегульоване страшенно високих цін арендних, то що. Не було про се нічого сказано і в програмі земських діячів, яку розвинули вони в своїм пропамятнім письмі, поданім 1903 р. в комісію „про зубожінє центру“. Лишень в 1905 році висловлюють ся земські діячі про примусовий викуп з приватних земель коштом держави „потрібних нарізок в інтересах малоземельних груп різних

¹⁾ Земельним власникам користне було, звичайно, селянське малоземелє, котре достарчало їм дешеві робочі руки і вигідних арендаторів, але не треба забувати, що зубожілий селянин за безцінь продає хліб, збиваючи таким чином ціну і на поміщицький.

категорій", про утворення державного земельного фонду з казенних і удільних земель і збільшене того фонду виспезгаданими викупленими кавалками приватних та про упорядкування умов аренди дорогою державного втручання в арендні відносини. Ця програма стріла опозицію серед земців і на з'їзді в вересні 1905 року останній пункт був відкинений. Але як ні як досить широке коло земських діячів признало наглу потребу хоча б частинної експропріації приватних земель („коли буде потрібно“ — як ухвалив з'їзд) — державні землі земці охоче відступали. Та загал зайняв різко-реакційну позицію, налякавшись погромів 1905 року. Скоро на земських зборах і мови не можна було знати про аграрне питання. Всякі балачки про наділене селян землею втихли. Земства почали шукати інших шляхів. Спеціально українські звернули увагу на організацію „розселення і переселення“. Повстала навіть особлива організація в сій цілі — союз українських земств.

Та про се вище.

Справа переселення в земствах.

Почавши з кінця 70-их рр. в земствах повстало питання про переселення. Нині воно відіграє велику роль в їх політиці, тому не від річи буде познайомити ся з його історією.

В першій періоді своєї діяльності (до р. 1880) земства ставили ся до переселення здебільшого заперечно. Спочуте зустріло воно лишень у Чернігівського земства. Натомість інші земства висловлювали ся проти нього, напр. Бахмутське (1866 р.) було проти переселення, „аби край не пустів“, так само Пирятинське, згоджуючись на виселення лише з тих місцевостей, де особливо густе населення. Деякі навіть клопотали ся про заселення своїх губерній, на пр. Катеринославське (1871 р.)¹⁾. Пояснюють ся се тим, що поміщики бояли ся втратити дешеві робочі руки і користних арендаторів. Мотиви ці особливо виразно виявили ся в початку 80-их рр., коли уряд, бажаючи упорядкити переселенську справу, предложив земствам обміркувати її (в р. 1880—1881). Сим разом вже більше земців стояло за переселення (Чернігівське губ., Гадяцьке, Пирятинське, Старобільське, Таврійське, Вороніжське), але чимало

¹⁾ Цікаво, що Новгородське земство в 1867—69 рр. допомагало пересельцям з Надбалтійщини — естів і латишів, уділяючи їм позичок в сій цілі.

було й противників. Харківське напр. було тої думки, що губернія ще мало заселена, що треба ще закликати собі пересельців з інших, а не заохочувати до виселення. На думку Полтавської губ. управи, „обріднене людности суперечить інтересам губернії, тим часом, як більша густота сприяє промислового і суспільного розвитку краю, становить неминучу умову більшої інтензивності рільництва“, і т. д. Та й ті земства, що годились на переселення, робили це тому, що вважали його найменшим лихом: воно одвертало увагу селянства від додаткового наділення.

В 1882—1891 рр. переселення знов не користують ся симпатіями земств, котрі йдуть за поглядами харківського гласного Ширкова, що треба всіма силами поборювати його (переселення), а не плекати сю ганебну болячку“. В 90-их рр., коли неурожаї і голодівки знову висунули питання, бачимо вже більше земств, що обстоювали сю справу, хоча і з певними застереженнями. Так напр. Харківські губ. збори вважали, що раз не можна цілком заборонити переселення, то треба хоча б обмежити його на певний %, або відповідно до земельних наділів, себ то, аби лишило ся неодмінно стільки, на скільки душ є землі після середнього земельного наділу“.

На 90-ті роки припадає і перша взагалі земельна спроба прийти на поміч переселенцям. Полтавське повітове земство призначило в 1894 р. 3 тисячі рублів, а в 1895 р. 5 тис. на позички купуючим наділи виселенців.

З часом, в міру того, як все гострійше виявляла ся недостача землі у селян і виникали з того рухи сільської людности, земства стають що раз більше прихильними до переселення. В 1900-их рр. і в комітетах і на земляних зборах земці починають дуже прихильно ставити ся до сеї справи і клопочуть ся перед урядом про улекшене її, вказуючи, що з дійсненем сеї „справи буде менше догідного ґрунту для таких сумних, злочинних явищ, які викликані були весною сього року (1902) в деяких повітах Полт. і Харківської губ.“ (слова Зінківського комітету). Особливо після розрухів 1905 р. ухопились земства за сю справу, бажаючи за помічу неї відогнати жару аграрної революції. Найбільше практично роблять нині в сій справі українські земства. В 1906 році Полтавська земляна управа в своїм докладі „про малоземелє на Полтавщині і про організацію переселенської справи“, вказуючи на вагу розширення селянського землеволодіння (ця справа на її думку переважає всі інші питання державного порядкування), зазначала, що додаткове наділене землею не розв'яже аграрного питання на Полтавщині, що

коли б навіть поділена була між селянами вся приватна земля, то знову на порядок денний стане справа відходу з краю людности та що всяке проволіканє сеї справи матиме для Полтавщини згубне значінє. Збори ухвалили заложити спеціальну переселенську організацію, котра б керувала переселенським рухом. Ще перед зборами посланий був в Азіатську Росію губ. агроном для виясненя придатности тамошніх земель для пересельців з України. По поверті його покликана була до життя згадана вище організація з п'ятерох агентів для зносин з переселенцями і допомоги їм. Помічу сеї організації скористало ся коло $\frac{1}{3}$ всіх пересельців в першій половині 1907 р. (усього виселилось тоді 32 тис.). Згодом повсталала спеціальна загально-земська переселенська організація.

Початок їй дав перший „краєвий переселенський з'їзд“, що відбув ся в жовтні 1907 р. в Харкові. На с'їм з'їзді, окрім представників укр. земств (Катеринославського, Полтавського, Харківського і Чернігівського), були й представники загально-земської організації¹⁾ а також представники адміністрації (начальник переселенської управи і урядники міністерства „землеустроїства“).

З'їзд визнав вагу справи, висловив ся за згоду земської і урядової діяльности в сій справі та за поділ праці між ними: земства організують справу виселеня у себе, аж до моменту виїзду переселенців „на нові гнізда“, в дорозі і на місці приїзду піклують ся про переселенців разом з урядовими органами, але властиво — колонізаційну частину справи повинно взяти на себе правительство²⁾.

Невідомо ще, як розвиватиметь ся справа. Уряд, хоч як ні прихильний до переселенської справи, хоч як ні приязно ставить ся до сучасних земств взагалі, але скося поглядає на об'єднанє земств, навіть в такій справі. Чернігівський, напр., губернатор підніс протест проти постанови губ. земських зборів про прилученє до загально-земської організації.

Меньшу увагу звертали земства на розселенє селян в межах губернії, особливо до 90-их рр. В середині 90-их рр. увага ся зростає, але всеж вона не дорівнює інтересу до переселеня. З українських земств клопотало ся про се Катеринославське зем-

¹⁾ Мова про першу земську організацію, котра повсталала в часі японської війни, початково для координації земської помочи раненим, то що.

²⁾ Див. „Постановленія и краткіе журналы І областного переселенческаго съѣзда“, вид. Харківського земства.

ство, не лічучи Курського і Вороніжського. Не збільшився інтерес до цієї справи і в останніх часах, не вважаючи на усилену урядову пропаганду відрубних участків та хуторного господарства. Лише Полтавське земство серйозніше поставилося до цієї справи (ще 1904 р.), та й то з ініціативи губернатора. Збори ухвалили в згаданім році особливий кредит на допомогу хуторському розселенню селян: з асекураційного фонду уділяються позички не вище 300 р. на господаря, окрім того не вище 50 р. безповоротної допомоги на двір для заведення при хуторах колодязів.

Нарешті слід згадати про відношене земств до урегулювання арендних відносин.

В кінці 70-их і початку 80-их рр. деякі земства, здебільшого на Степовій Україні (Мелітопольське, Таврійське губ., Херсонське, Александрійське, Анапійське і Чернігівське) звернули увагу на аренду селянами казенних земель, як на один з засобів розв'язання аграрного питання. Земства мали на увазі уlepsення умов аренди для громад, себ то знесення торгів, віддачу на довший термін, то що. Зовсім инакше ставилися земства до урегулювання аренди селянами приватних земель. Вище, коли розглядали відношене земств до справи заложення селянського банку, ми зазначили вже ту позицію, на якій стояли земства в цій справі: се був принцип невтручання держави до відносин між паном і мужиком. Так само справа стояла і далі, не вважаючи на величезну роль аренди панської землі в селянському господарстві. Звертаючи увагу на тягар викупних оплаток і безпосередніх податків, земства про те систематично обходили арендне питання, не вважаючи на те, що надмірність арендної плати являється одним з головних факторів зубожіння села. Правда, в останніх часах земські діячі звернули увагу і на цю сторону справи, признавши нарешті (в комітетах 1902 р.), що „високий розмір плати позбавляє арендатора найбільшої частини доходу, частогусто зводючи його дохід в кінцевім результаті до розмірів далеко менших, ніж звичайна зарібна плата“. Але за урегульоване арендних цін висловила ся дуже маленька частина комітетів (Київський і Подільський губ.), більшість же або мовчки обминула се питання, або висловила ся проти втручання (Полтавський пов., Миргородський, Прилуцький). Не ліпше стояла справа з арендою і на нарадах земців в 1905 р., про що вже була мова.

Земства і сільсько-господарські робітники.

Історію робітничого питання в земствах можна розділити на три частини. Перша стадія — до кінця 80-их рр. — земства дбають більше про збільшене репресій в цілях примушення робітників виконувати умови; друга — кінець 80-их і початок 90-их рр., коли питання репресій відступає на другий план, на перший же висувається справа урегулювання відходу сільсько-господарських робітників. Третя — від другої половини 90-их рр., коли з'являються деякі спроби, розрізнені і слабкі, урегулювання положення робітників в сільським господарстві.

Говоритимемо виключно про рілних робітників, бо про фабричних майже не здійснювалося мови по земствах, надто на Україні.

Скоро тільки була скасована панщина, серед панства почали чути ся голоси про недостачу дешевих робочих рук. Не дивно, що робітниче питання, на рівні з питанням кредиту, хвилювало земства в перших роках їх існування (1865—1873 рр.). Найліпшим способом для забезпечення себе робочими руками уважали земці в тих часах запровадження обов'язкових робітничих книжок. Мало ся ними прикріпити робітника до підприємця і перешкодити йому зламати умову з паном. Уперше з проєктом таких книжок виступило Вороніжське земство в 1865 році. Проєкт сей мав на оці лише інтереси панства. Після нього селяне, котрі мали якісь недоплатки, (а такими являються ся в дійсности майже всі вони), не мали б змоги відходити далі 30 верстов і таким чином, не маючи свободи переносин, змушені б були дешево продавати свою працю місцевим дідичам. За вороніжцями пішли й інші земства, з українських такі: Херсонське, Катеринославське (1866 р.), Бердянське (1867 р.), Бахмуцьке (1869 р.), та інші. Всі вони висували подібні домагання. Катеринославські губ. земські збори одноголосно висловили ся за konieczність забезпечити землевласників-наймачів від „замахів“ (посягательств) з боку робітників, себ то від оборони останніми своїх прав, бо під замахами треба розуміти тут не замах на життя роботодавця, а старання робітників не продати своєї сили за безцінь.

Деякі земства пропонували встановити певну кару, пеню для тих панів, котрі наймають робітника без книжки. Херсонське на пр., пропонувало стягати з таких наймачів пеню в розмірі 1 карб. за одний місяць, двох за другий і т. д. За те робітників проєктувало воно наділити спровжніми „вовчими білетами“: книжка робітничя мала для робітника служити легітимацією на все життя: туди мало ся записувати всі випадки нарушення умов. На сторозжі

виключно панських інтересів стало й Харківське губ. земство (в р. 1872). Після його проекту пан підлягав звичайній цивільній відповідальності, коли найняв робітника без книжки: мав він заплатити відшкодоване тому панові, якого кинув робітник. Робітник нато-мість мав відповідати перед карним судом і карати ся або звичай-ним арештом, в дрібних випадках, або тюрмою, коли, взявши за-даток, не прийшов на роботу, або коли самовільно її кинув. Опріч того пан міг ще в дорозі цивільній допоминати ся відшкодованя. Проект Харківського земства давав земельним власникам повну волю до різних надужитъ, бо після нього „записъ до книжки ста-новить безперечний факт, скоро робітник не обжаловав її протягом 7 днів“. Ще далі пішло шляхом репресій для робітництва Ананієв-ське земство (1865 р.). Воно клопотало ся, аби робітників карано за самовільний відхід до 3 разів пенєю, за третій же щоб відда-вано їх до арештанських рот. Домагало ся воно також карі і для сільських урядів, коли вони не повернуть втікача-робітника до пана. Не діждавшись відповіди на своє домагане, не кинули ананієв-ські земці вигадувати різні способи проти „несовісних“ робітників. В 1866 р. випрацювало земське зібране другий проект, від якого відгонило вже справжнім кріпосницьким духом. А саме, пропону-вало воно: перше, завести при громадських урядах (волостних пра-вленіях) особливі азбучні книжки для запису переступів робітників та ухвалення їх від виконування повзятої умови; друге, дати право сільським властям і судам карати робітників, котрі часово перебу-вають в межах волости; третє, записувати до робітничих книжок всі переступи і карі, а також небильство (себ то той час, який небули вони на роботі) та атестоване за час служби у пана; четверте, крім грошевої карі за самовільний відхід повертати робітника до наймача, поки не відбуде свій термін; п'яте, коли сільське началь-ство дозволить утікачеві перебувати вдома без пашпорту, стягати панську шкоду з майна сього начальства, а в разі його невиклатно-сти — з громади, робітника ж приставити панові під вартою; шесте, за потрібне втікане робітник тратить право наймати ся протягом року, а громада повинна за дурно віддати його до доброго (?) гос-подаря на поправу; коли ж громада сього не зробить, то відпові-дає сама за ту шкоду, яку спричинив панові своєю втікачкою ро-бітник. Про відповідальність пана за зламане умови проект нічого не говорить, за те є там постанова що до того, коли пан найме робітника без книжки або не буде записувати провин робітника до книжки: в таким разі пан тратить право на відшкодоване. Таким чином проектувало ся запровадити щось подібне до кругової відпо-

відальности підприємців в справі записів до книжки поведеня робітника та встановити бойкот тих робітників, котрі атестовані з лихого боку. В 1867 році земство знов повторило своє домагання і знов, не добившись нічого, взяло ся до різних проєктів.

В 1871 р. призначає воно комісію для виробленя відповідного проєкту. Комісія ся запропонувала ті самі засоби: кару за відмову працювати, навіть більше — за неслухняність при роботі, кару за повзяті робітником умови з кількома роботодавцями, кару за страйки сільсько-господарських робітників. Не бачимо тут лише робітничих книжок. Взагалі від 70-их рр. сї книжки перестають згадувати ся в земських проєктах. Увага звертаєть ся головню на збільшене репресій за зламанє умови. Поворіт через поліцію втікача, кара за нарушенє умови, як за ошуканство і шахрайство, віддача до арешту, тюрми, то що — ось ті способи, які стали пропонувати земські проєкти 70-их і початку 80-их рр. Так, в 1872 р. за поворіт через поліцію клопотало ся перед урядом Новомосковське земство. Коли ж більшість земств не дуже про се дбала, то було се не з гуманних причин, а для того, що примусовий поворіт не робив би робітника дуже прихильним для господаря і загрожував би панам небезпекою та неприємностями з боку розгніваних робітників.

Тому далеко популярнішою була гадка збільшити відповідальність робітника за порушенє умови. Катеринославські губ. земські збори три роки під рад (1870—1872) клопотали ся про се, настоюючи на карній відповідальности для робітництва. Інші земства (Новомосковське, Павлоградське) висловлювали ся в таких самім дусі. Рідко коли чули ся на земських зборах голоси в обороні робітництва, і там де знімались вони, не знаходили вони співчутя, як от на Катеринославських зборах 1872 р. Лише згодом, коли в 1876 році на сих зборах знову знято було питанє про збільшене репресії за самовільний відхід, в обороні робітників став гласний Миклашевський. Він доводив, що земству, котре має стояти на сторожі інтересів цілої людности, не годить ся боронити інтереси тільки одної сторони, вказував, що не можна карати робітника, коли він кине такого роботодавця, котрий сам не додержує умови, кепсько годує робочих, то що.

Збори прихилились до думки Миклашевського і не пристали на пропозицію збільшеня кари за полишенє роботи. Але, коли той самий Миклашевський кілька років пізнійше запропонував земським зборам стати в обороні робітників, земці не згодили ся з ним (1884 року). Він вказував на те, що причиною нарушеня робочими умови

бувають часто-густо самі роботодавці, що не можна добивати ся карної відповідальности робітників за полишене роботи. Треба ліпше годувати, ліпше платити, допомагати підчас хвороби і робітники не матимуть причини кидати: від доброго хазяїна робітник не відійде. Се, звичайно, щира правда і коли земські збори про се забували, а скаржились на робітників, то керувались вони виключно бажанєм дістати і забезпечити для земельних власників дешеву робочу силу. Дуже мало було земств, котрі домагаючись закону, що забезпечував би інтереси наймачів, не забували й про те, щоби забезпечував він і інтереси тих, що наймають ся. Були се земства здебільшого південні — Аккерманське, Бердянське, Оргівське, Ростовське, Хотинське (1884 р.). Інші земства були цілком противної думки, а Курське навіть проєктувало завести земський робітний дім, карний заклад для робітників.

В результаті земських домагань правительство видало закон 12 червня 1886 р. „про наймане на сільські роботи“. Після сього закону — формальна умова засвідчена громадським урядом обов'язкова для сторін, але скоро узято таку умову, зламане її тягне за собою для робітника карну відповідальність, для роботодавця — цивільну. Але сей закон не вдовольнив ні задеклех оборонців репресивних засобів, ні тих, хто хоч неясно відчував потребу підійти до розв'язання питання з иншої сторони.

Почули ся скарги на те, що закон не встановив обов'язковости умови. Єлисаветградські земські збори в р. 1890 висловили ся за потребою клопотати ся про се та про карну відповідальність сторін, коли вони не візьмуть формальної умови. Земським начальникам, що думці зборів, треба дати право признавати словесні умови за неважні.

Тої самої думки про обов'язковість формальної угоди і заборону словесної було й в Євпаторійське земство. Воно пішло ще й далі, вимагаючи, аби формальна умова (договірний лист) служила робітникові за пашпорт на час служби. В такім самім дусі висловили ся й инші земства: Верхньодніпровське, Катеринославське губернське, Перекопське. В проєкті Верхньодніпровського земства воскресають знову примусові роботи, віддача до робітного дому, то що, як спосіб забезпечення інтересів роботодавців. Харківське губ. земство вважало, що „неуправильнене“ робітничого питання в сільським господарстві та „моральна нестійність“ селян являють ся найбільшими причинами того, що продукція російського хліба надто дорога. Головно сі причини, на думку земства, й примушують панів віддавати свої землі в аренду, бо поки не урегульоване робіт-

ниче питане, не можливо як слїд провадити господарство. За основну умову такого „управильнення“ уважало земство видане закону, котрий би забезпечував хазяїнів, що робітники додержуватимуть повзятї умови, караючи суворо робітників за самовільний відхід, а наймачів за зманюване робітників.

Робітниче питане особливо гостро стояло на Степовій Україні, де господарства довго залежали, надто підчас доброю врожаєм, від зайшлих робітників. Не дивно, що тут земства найбільше клопотались про збільшене репресій для робітництва. До р. 1887 було тут аж 29 земських „ходатайств“ про такі репресії, а 8 про обопільну відповідальність сторін, але з часом сих заходів ставало все менше і менше: в рр. 1887—1895 було вже заходів першої категорії 6, а другої 1.

Се зменшене пояснюєть ся чисто - економічними причинами. Річ в тому, що з кінцем 80-их і початком 90-их рр. на південній Україні почала широко уживати ся машина в рільництві. Жатки та косарки своїм впливом „урегульовали“ робітниче питане для панства дїйше від усяких урядових репресій. Вони страшенно обнизили заробітну плату, довели її до небувалого мінімуму і увільнили панство від залежності від робочих рук. За короткий час, яких 5 лїт, з широких ланів Таврії, Катеринославщини та Донщини зчезли величезні валки робочих. Зайшлим робітникам доводиться видержувати конкуренцію з місцевими, а се тим більше тяжко для них, що останні завели собі косарки і шукають собі заробітку вже не з косою за плечима, як давнїйше, а з машиною. Подача машинової праці з боку місцевих селян о стільки велика, що нераз навіть при добрім урожаєм разів у два вона більша, ніж попиту.

Про те, як великий переворот довершив ся в господарських умовах Степової України ¹⁾, можна більше-менше побачити з таких фактів. В кінці 80-их рр. тут не ставало підчас жнив коло 1.853 тис. робітників. В 1894 р. ся цифра спала по одним даним до 546 тис., по другим до 523 тис. Нарешті в 1900 р., після д. Загорського ²⁾ уже була надвишка робочих рук, в розмірі 722 тис., при чім лишень одна Таврія не могла обходити ся без зайшлих робітників. Не дивниця, що в міру сього затихали серед панства й розмови про репресії.

¹⁾ Себ то після Веселовського губ. Бесарабська, Катеринославська, Таврійська, Херсонська і область Донська.

²⁾ S. Sagorsky, Die Arbeiterfrage in der Südrussischen Landwirtschaft, München 1908, ст. 70. (Зреферована М. Гехтером в „Лїт. Наук. В.“ 1909 р. кн. 3-тя).

Земства і відхід сезонних робітників.

З наведених вище даних бачимо, яке значіння для господарств Степової України мали зайшли робітники. Цілком природно, що земства звертали велику увагу на сей відхід робітництва. Подивімося ж, як саме ставилися вони до нього, яким робом думали вони його упорядувати.

На першій пляні ставляли вони забезпечення наймачів потрібною кількістю робочих рук. Менше цікавилися земства питанням поліпшення становища зайшлих робітників в місцях найму, а вже зовсім обминали питання про встанову нормальних відносин між наймачами та наймитами. В сій області земства до останніх часів крутилися, як се ми бачили, в колі репресивних проєктів.

Здавалося б, що як раз добре зрозумілий власний інтерес мусів би перти панство, котре потребувало сезонних робітників і не раз навіть прохало уряд пускати до них на роботу на час жнив за певну плату жовнірів¹⁾, — до урегулювання руху сезонних робітників, до введення сього руху в певну норму, аби уможливити собі хоча б приблизно господарські обчислення та підрахунки. Але не всі земства так широко розуміли сю справу, чимало було й таких, що рішучо супротивлялися будь-якому втручанню в справу регулювання відходу сезонних робітників. Були се земства: Херсонське повітове, Полтавське повітове, Александрівське — 1876 р.; Гадяцьке, Зіньківське, Кобеляцьке, Лохвицьке, Пирятинське в 1882 р.; Верхньодніпровське, Лохвицьке, Пирятинське та інші в 1889 р., себ то головним чином земства тих губерній, котрі позбавляють ся через відхід на заробітки потрібних їм самих робочих рук. Пирятинське земство, напр., в 1889 р., скаржило ся на такий відхід і уважало, що не регулювати його треба, а просто заборонити. Такої думки було й Полтавське повітове земство в 1876 році.

Головним аргументом противників урегулювання була вказівка на особливий характер рілничої продукції, де через кліматичні та інші умови ніби не має можливості навіть приблизно означити перед жнивками потрібну кількість робочих рук. Але не всі ставили ся так до сього питання. Життя примушувало більшість так чи инак-

¹⁾ Про се напр. просили земства: Перекопське (1868 р.), Катеринославське повітове (1873 р.), Тираспільське (1881 р.), Херсонське губ. (1889 і 1894 р.), Єлисаветградське та інші.

ше застановляти ся над ним. Уперше питанє про забезпечене потрібної кількості заробітчан з інших губерній зняте було на Херсонських губернь земських зборах в р. 1872, але до чогось певного збору не договорили ся. Перші практичні кроки на сїм шляху зробило Прилудське земство на Полтавщині. Воно протягом кількох літ (1877—1882 рр.) оповіщало за помічу громадських урядів (волостних правленій) про ціни на робочі руки по економіях. Та врешті переконавши ся, що не можна обмежити ся самим таким публікуванням цін, що сям справи не залагодиш, що потрібні спеціальні установи — органи, котрі б керували заробітчанським рухом, воно залишило свою спробу. Інші земства в тім самім часі (кінець 70-их і початок 80-их рр.) дійшли до такої самої думки про справу публікування цін. Далеко раціональнішою що до сього була инша справа — посередницькі бюро. Ще в 1875 р. ростовська земська управа виробила проект заведеня при земських управах особливих агентур. Управа мала при сьому на увазі головні інтереси роботодавців. Але більшість земств, до яких звернулась вона, поставилась до проекту неприхильно, тому, що він зачіпав де певної міри взаємні інтереси наймачів і наймитів, гарантуючи робітникові заробіток і означаючи мінімум сього заробітку. Найнявши через управу робітника дідич поміняв ся б тим самим дати йому мінімальний зарібок на цілий умовлений час. Се вязало дідичів, що не звикли церемонити ся з робітниками: скоро показувало ся, що врожай менший, ніж очікувано, частина робітників прогоняла ся, а решті обнижувала ся плата.

Далеко прихильніше віднесли ся земства до проекту, який виробила в р. 1881 дніпровська земська управа. Вона пропонувала таку організацію. Скоро вийснив ся урожай, управа, діставши згоду дідичів, посилає в місцевість, де є багато вільних робочих рук, особливого агента, котрий за помічу місцевих земських управ умовляєть ся з робітниками, відбирає у них пашпорти, а їм видає білети їзди залізницею. Прибувши на місце робітники являють ся до призначеного їм дідича, котрому одночасно з виїздом робітників посилають ся їх пашпорти.

При сьому управа не дає ніяких гарантій власникам, що представить їм потрібну кількість робочих рук, та не вяже і їх супроти робітників ніякими обов'язками.

Але сї та й инші земські проекти урядження бюр, котрі б збирали відомості про попит і подачу робочих рук та дбали про доставу власникам потрібної кількості сих рук, не розв'язували пи-

тая, бо й не спроможні були се зробити. Річ у тому, що рух сезонних робітників відбуваєть ся на просторі кількох губерній, отже потрібна згідна, однастайна діяльність цілої низки таких бюр. Свідомість сього й примусила земства виступити в кінці 80-их рр. з „ходатайствами“ перед урядом про дозвіл скликати областний земський з'їзд з представників інтересованих губерній. Про се прохали в 1889 р. такі земські збори: Александрівського повіту, Кобеляцького, Миргородського і губернські — Полтавські та Курські.

Одночасно (аж до кінця 90-их рр.) не перестають опрацьовувати ся різні проекти урегулювання заробітчанського руху. Окрім проекту інжиніра Баталіна ¹⁾, маємо ще проекти Чернігівського, Таврійського (в кінці 90-их рр.), Катеринославського земства в 1899 р. Сі проекти не мають для нас особливого інтересу, бо не висувають нічого нового. Замітимо хіба, що проект Катеринославської губ. земської управи про урегулюване взаїмних відносин між робітниками і дідичами-наймачами, відкинули й повітові земства, й губернські збори. Взагалі ж треба відмітити різне відношене до справи урегулювання з боку земств Степової України і інших українських земств. Привід до висловлення цілком відмінних поглядів дав головно згаданий вище проект Дніпровської управи.

Коли перші й чути не хотіли про яку-будь гарантію інтересів найманих робітників, то другі навпаки багато толкували про оборону заробітчан від визиску та „помилкової подорожі“. В такім саме дусі винесли постанови земства на Полтавщині — Золотоніське, Константиноградське, Лубенське, Миргородське, Полтавське, Переяславське, Прилуцьке, Роменське в р. 1882 і на Курщині — Курське повітове, Грайворонське, Путивльське та Рильське в р. 1889.

Сю різницю в поглядах пояснити треба різницею самих інтересів: степові земства потребували чужого робітника, а інші ставили жерело відходу.

Але згодом, особливо з 90-их рр. справа управління відходу все менше і менше цікавить земства і в кінці 90-их рр. цілком сходить зі сцени. Причина сього лежить в зміні умов господарства на степах, у витисненню ручної роботи машиною.

¹⁾ Він радив використати залізничні стації як пункти збирання відомостей про розмір попиту на робочі руки.

Практична діяльність земств в області упорядкування робітничого питання в сільському господарстві.

Одночасно з сею переміною відбуваєть ся й переміна в робітничій політиці земств: від середини 90-их рр. вони поволі беруть ся до практичної діяльності в справі упорядкування робітничого питання в сільському господарстві. Правда, всі дотеперішні заходи земств в с'їм напрямку надто незначні, далеко менші від того, що могли б і повинні зробити земства в с'їй області.

З поміж заходів, що мають на меті забезпечене й охорону інтересів заробітчан, найсамперед треба одмітити так звані лічни-чо-харчові пункти, які почали в останніх часах уряджувати деякі земства (Катеринославське, Херсонське). Ще в 1875 році з'їзд лікарів Херсонщини звернув увагу земства на потребу лікарського догляду над зайшлими робітниками (лікарі мали на увазі лишень боротьбу з сифілісом). Дальші з'їзди так само спиняли ся над сим питанням, але лишень в 1888 р. земські збори поставили ся до справи більше-менше серйозно і доручили санітарному бюру опрацювати питання в подробицях. Перші лічни-чо-харчові пункти відкрито тут в 1892 році. В 1893 році було їх в губернії 13, а в 1905 р. число їх дійшло до 21. На Катеринославщині заведено сї пункти в 1899 році. Протягом кількох літ земство відкривало їх що року коло 18 (від 14 до 22), але в 1906 році Катеринославці не відкрили ні одного пункта з помсти за аграрні розрухи. В иньших укр. губерніях пунктів не було, в російських так само (трохи було в Самарській губ.). Певна неохота, з якою земства відкривають пункти, пояснюється не матеріяльними видатками: пункти сї коштують порівняючи небагато (на лічничі в Херсонщині витрачало ся по 250 р.), в значній часті оплачують ся (напр. їдальні). Причина полягає в класових міркуваннях.

Діючи не до смаку така діяльність земства, бо пункти як-ні як дають робітникам можливість не поспішати наймати ся, а очікувати ліпших умов, дають нарешті їм змогу погодити ся між собою що до сих умов та й до певної міри знайомлять їх з станом цін на ринку, то що. Тому й не дивно, що земські збори дуже неохоче приставали на пропозиції санітарних бюр та лікарів що до заведення таких пунктів. Не дивно й те, що згоджуючись на уряджене пунктів, земства уважно стежили за тим, аби сї пункти „не повернули ся в арену шкідливої пропаганди або народніх рухів“, аби „персональ пунктів не дозволяв собі ставляти робітникам такі питання, які являють ся простим нацьковуванем робітництва на зе-

мельних власників“ („Постанови Катеринославських губ. земських зборів“ 1900 р., ст. 35).

Окрім урядження згаданих вище пунктів, деякі земства в останнім часі почали видавати обов'язкові приписи про роботу різними машинами для забезпечення робітників від т. зв. „нещасливих випадків“. Новий земський „Статут“ (1890 р.) дає губ. земським зборам право видавати різні обов'язкові постанови що до санітарних умов життя і праці населення.

Сі постанови виходять в життя по затвердженню їх губернатором. Земства могли би, користуючись сим правом, розвинути цілу систему заходів для забезпечення інтересів працюючих. Досі в області приложення рілничої праці панує повна самоволя наймачів; досі робітникові не забезпечені порядні умови життя і праці в економіях, досі майже нічого не зроблено для забезпечення робітників від каліцтва при роботі рілничими машинами. Земства, окрім одиноких винятків, майже цілком не використали даного їм права видавати відповідні обов'язкові постанови. Рідко здійснювалося питання про се на земських зборах, де проти нього завжди виступали більше чи менше одверто гласні з поміж земельних власників. Так було на пр., в Катеринославському земстві. В 1894 р. з ініціативи лікаря Сочанського Верхньодніпровське земство почало клопотати ся перед губернським про видане таких постанов. Губернські збори передали се прохання на розгляд повітових, з поміж котрих 5 поставилось до нього прихильно. Лише Бахмуцьке не тільки не згодило ся на видане приписів, а ще й вимагало „забезпечення власників молотилок від усякої матеріяльної відповідальности за нещасливі випадки“, бо сі випадки „треба скорше поставити на рахунок необережности робітника, ніж власника молотарки“. Але що на пропозицію Верхньодніпровського земства пристала більшість управ, то губ. управа виробила відповідний проєкт в 1895 р. і предложила його губ. зборам, але останні не вважали за потрібне навіть розглядати проєкт, признаючи видане приписів цілком непотрібним. Згодом (в 1897 р.) питання се знову виникає на губ. зборах, на сей раз вже з ініціативи фабричного інспектора, котрий, навівши кілька випадків, що закінчили ся смертю, пропонував видати приписи про обов'язкову огорожу небезпечних частин кінних і парових молотилок. Земські збори поручили знову управі докладно опрацювати питання. В 1898 році управа предложила проєкт зборам. Указавши на те, що з того часу, як уперше се питання було зняте на губ. зборах (1894 р.), на Катеринославщині трапило ся не менше 1.280 нещасливих випадків з сільськими робітниками, управа пропонувала заборонити нічну пра-

цю при машинах, далі заборонити працю при машинах дітей до 13 років і нарешті ужити заходів для огороження небезпечних частей машин. Більшість гласних поставилась до проєкту неприхильно, дехто заперечував навіть саму потребу видавання подібних приписів; на їх думку сі приписи сотворять тільки труднощі для хазяїнів, а робітникам не дадуть нічого, бо каліцтва являють ся сліпою грою випадку, проти чого не допоможуть жадні огороження машин.

Інші гласні вказували на те, що видатки на огорожене машин страшною вагою ляжуть на земельних власників. Після довгих суперечок проєкт управи було передано до комісії, котра на бажане зборів счеркнула з нього деякі важні параграфи, що обороняли інтереси робітництва. Але навіть в куцїм своїм вигляді проєкт не дістав затвердження зборів і був знову переданий на обмірковане повітових земств. В 1899 році земські збори ухвалили, нарешті, приписи, але адміністрація довго не давала свого пласет, признаючи приписи незгідними з земським Статутом. Тільки в 1901 році увійшли нарешті в жите постанови „про обезпечене робітників від нещасливих випадків при роботі коло кінних молотилок і кінних віялок в Катеринославській губ.“, але про забезпечене робітників при парових молотилках, то що й досі не чути.

В 1901 році питане про огорожуванє машин обмірковувало ся в Бесарабськїм і в Воронїжськїм земствах, у 1902—3 в Курськїм, в 1904 р. в Чернігівськїм, в 1898 р. в Харківськїм. Досі видали обовязкові постанови, опріч Катеринославського земства, Полтавське (1903 р.), Херсонське (1901 р.), Таврійське (1899 р.). В Таврійськїм земстві виникло се питане найперше. Ще в 1894 р. Дніпровські повітові і Таврійські губернські збори визнали потрібним запровадженє при парових і кінних молотилках механічних самоподавачів. Але обовязкові приписи що до сього видано було не скоро. В 1897 році питане ще раз порушило Бѣлаторійське земство, і 1899 р. воно було нарешті розвизане в бажанім напрямку. В Херсонськїй губ. питане виникло в 1899 р. з ініціативи Херс. повітового земства, котрому лікар Онучків предложив дуже цікавий реферат про потребу забезпеченя робітників при машинах. О скільки нагальною була ся потреба, показують статистичні дані, які наводить в своїм рефераті згаданий лікар: в 1896—99 рр. лікарі зареєстрували таку скількість травматичних випадків при роботі коло машин по економїях: в 1896 р. в 3 повітах — 185; в 1897 р. — в 5 повітах — 253; в 1898 р. — в 2 пов. — 177 і в 1899 р. — в 2 пов. — 127. Видано відповідні приписи для Херсонщини, як уже згадувано, в 1901 році.

В Полтавщині проєкт усунення дітей від роботи при кінних молотилках „розроблювано“ ще з 1896 р., а лише в 1903 р. були видані відповідні обов'язкові постанови що до цього.

В Чернігівській губ. в 1904 р. з ініціативи Конотопського земства було зняте питання про санітарний догляд за робітниками по економіях, особливо на бурякових плянтаціях. Конотопські земці хотіли примусити великих панів содержувати робітників в порядних санітарних і гігієнічних умовах. Але з того нічого не вийшло і саме питання усунене з дневного порядку.

Як бачимо надто мало зробили земства в справі забезпечення інтересів робітництва в сільському господарстві. Пояснити се треба, звичайно, панським складом земств. З реорганізованим земством в демократичнім напрямі безперечно будуть вони уділяти далеко більше уваги сьому питанню.

Третій період економічної діяльності земств.

Від середини 90-их рр. починаєть ся третій період в земській економічній діяльності. Земства найбільшу увагу звертають на агрономію та на плянове підпомагання селянського домового промислу.

Звичайно всякі хронологічні рямки дуже умовна річ. Так і в сій справі. Безперечно агрономічна діяльність земств починаєть ся багато ранійше середини 90-х років, але набирає вона більшої систематичности, пляновости і постійности якраз в 1900-х р. В початках земської діяльності і довгий час потім питання сільсько-господарської техніки і взагалі питання поліпшення сільського господарства дуже мало цікавили земські збори. Як бачили вище, найбільшу увагу звертали вони на кредитну справу, але не можна сказати, щоб з нею вязали ся якісь пляни поліпшення господарства. Так було аж до кінця 70 рр., коли помічаємо певний зворот в земських поглядах на сю справу. Причин сього повороту було кілька. Перше, перед очима стала криза селянського господарства, поступовий підупад його. Земства звичайно звернули увагу спочатку на обтяженість селянства податками та на малоземелє, але помалу стали звертати увагу й на питання поліпшення техніки селянського господарства, бачучи як руїна селянська глибоко і широко сягає в економічне житє держави. Руїна селянського господарства відбивала ся й на панським. Свідомість сього, а також свідомість певних спільних інтересів що до збуту продуктів, управи землі,

фіскальної і цлової політики уряду поволі починає будити ся серед керуючих земських кругів і примушує їх виходити з пасивного відношення до долі-недолі селянського господарства. З 70-х же років почав давати ся в знаки ще й инший чинник, котрий чи не найбільше причинив ся до згаданого звороту. А саме — в кінці 70-х р. вибухла криза в сільськiм господарстві під впливом конкуренції заокеанського збіжа. Ціни на збіже почали падати. Найбільшої сили криза дійшла в середині 90 рр.¹⁾ В міру того, як більшала криза, більшав і інтерес земств до поліпшення техніки сільського господарства і заходи їх в сiм напрямку з окремих, розріжнених сироб ставали все ширшими та пляновійшими. Спочатку земства тут, як і в инших областях, ішли на помацки, справа налажувалась поволі, поступенно. Спершу хотіли залагодити справу „своїми средствами“, без помочи спеціалістів. Коли в кінці 70 рр. (1876 р.) московське рільниче товариство розіслало по земствам проєкт „заходів коло розповсюдження сільсько-господарського знання і поліпшення хліборобства“, в котрім між иньшим поручало ся заведення інституту губернських агрономів, то проти сього проєкту висловили ся земства найріжнійших губерній, від Пермської аж до Вороніжської, Харківської, то що. Бачте, як раз тоді відбувала ся найбільша ліквідація приватних маєтків, дідичі ще не думали про зміцнення свого господарського становища, тому то земства й віднесли ся спочатку негативно до агрономічної організації. Крім того земці в тих часах думали, що найсамперед треба звернути увагу на просвіту селянства і на забезпечення йому лікарської допомоги. Що ж до заходів в області агрономії, то до них земства, як вже згадувано, стали брати ся дуже поволі. На Україні агрономічну організацію вперше перевело (по всіх повітах) Херсонське земство в 1888—1893 р., инші запровадили її пізнійше. На Полтавщині повітового агронома найняло вперше в 1895 р. кременчуцьке земство, потім в 1896 полтавське (повіт.), в 1898 р. зінківське, в 1902—1903 ще 9 земств, в 1905 р. агрономи були вже в 13 повітах (не було лише в Пирятинськiм та Хорольськiм). На Чернігівщині агрономічна організація повстала в р. 1899—1903 в 5 повітах з 15; на Харківщині в тім самім часі в 10 повітах (не було лише в однім Богодуховськiм пов.); на Катеринославщині вперше заведено агронома в Маріупольськiм в 1899 р., в Новомосковськiм в 1898, Александрівськiм 1899, в инших пяти повітах в 1902—1903 р. Так

¹⁾ Від початку 80-х і до середини 90-х років ціни на збіже зменшили ся на половину й більше.

само поволі повставали агрономічні організації і в Вороніжській, Курській та Бесарабській губ.; в Таврії в 1894 р. в Бердянським і Евпаторійським, в 1902—1903 ще в 4, так що в 1905 р. не було тут агрономів лише в 2 повітах. При губернських управах агрономічні організації повстали пізнійше (в 1905 р. були вони вже скрізь на земській Україні, крім Таврії). Катериносл. губ. земство має губ. агронома з 1892 р., Херсонське з 1894, Харківське з 1900, Полт. і Черніг. з 1904. В дуже незначнім числі земств заведено ще помічників агронома.

Так само поволі повстали й інші організації, котрі мали на меті переведення в життя економічних заходів і проєктів земства або улегшене сих заходів через збирання і упорядковане відповідного матеріялу, роблене дослідів над місцевим господарським життям, то що. Різні економічні або сільсько-господарські „комісії“, „ради“, „бюра“, то що при земських управах повстають головню в середині 90 і в 1900 рр., хоча початки таких організацій можна вже побачити й давнійше, але тоді були се спорадичні явища, робота була неуплянована, несистематизована. Треба ще додати, що один час адміністрація противила ся урядженню по земствах подібних помічних органів (в 1888 р. Чернігівський губернатор опротестував постанову Городнянського земства про заведення економічної ради). Лише в середині 90 рр. погляд адміністрації змінив ся і новозаведене міністерство хліборобства стало енергічно поручати земствам такі організації, а міністерство внутрішніх справ з свого боку „роз'яснило“ земствам, що вони мають право заводити такі установи.

Найпершим (в цілій Росії) урядило економічне бюро Єлисаветградське повітове земство (на Херсонщині) в 1887 р., за ним пішли інші. Економічні і сільсько-господарські ради повстали: в 1890 р. в двох повітах на Херсонщині і Чернігівщині, в 1904 р. в першій губ. були вони по всіх повітах, а в другій не було лише в 2 (з 15-ти). На Полтавщині, Катеринославщині і Таврії почали вони заводити ся з 1895 р. (в 1904 р. було їх на Полтавщині в 8 земствах, в Катеринославщині в 5, в Таврії в усіх 6). Окрім того були скрізь на Україні по деяких повітах ще й спеціальні економічні бюро (разом в згаданих укр. губ. були вони в 1904 р. в 17 повітах). В тих самих приблизно роках повстають подібні організації й при губ. управах: на Катеринославщині в 1892 (рада і бюро), Полтавщині (1892 бюро, 1900 рада), Таврії 1894 (рада), Чернігівщині і Херсонщині в 1894 бюро і в 1899 рада. На кінець 90-х і початок 900-х припадає засноване сих установ і на Вороніжщині, Курщині та Бесарабщині.

Зорганізовані сі сільсько-господарські установи при губ. управах скрізь майже однаково. В склад їх увіходять: 1) колегія управ, 2) кілька гласних по виборі губ. зборів, 3) представники повітових з. управ або зборів, 4) агрономічний персонал губ. земства, 5) повномочники міністерства хліборобства від тих рілньничих організацій міністерства, де суть такі організації, часом ще представники місцевих рілньничих товариств (в Харківщині), або всі повітові агрономи (як на Херсонщині). Повітові організації уряджені аналогічним способом. Вони складають ся з управи, кількох гласних з вибору повітового земства, повітового і губ. агрономів, а також і інших осіб з дорадчим голосом. Опріч того иноді входять сюди й представники від волостей (громад), як напр. в Грайворонським земстві на Курщині.

Сі наради мають лише дорадчу ролі, закон не дозволяє доручати їм виконавчо-ропорядчих функцій. Земства иноді й сами проти активнійшої ролі сих нарад і поширеня їх компетенції, побоюючись узурпації з їхнього боку та колізій з управами.¹⁾ Але сей закид падає при відповіднім розмежованю функцій „нарад“ і управ. Тим часом було б далеко доцільнійше наділити сі органи виконавчо-ропорядчою владою, що являєть ся річею неминуною при більше-менше значнім розвитку земської економічної діяльності. Так зорганізовані напр. думські комісії при мійських управах Петербургу і Москви, або комісії при муніципалітетах в зах. Європі (напр. у Берліні).

Крім згаданих колегіальних установ по деяких земствах існують ще й спеціальні „комітети“, головним чином „кустарні“, себ то для підпомагання домашнього промислу. В Дніпровським земстві від 1900 р. існує комісія „виноградництва й виноробства“, в Константиноградським з 1901 р. комісія „плекання худоби“.

Що до економічних бюр, то вони не являють ся колегіальними органами, а просто відділами канцелярії земської управи, на чолі котрих стоїть або агроном, або статистик, під загальним проводом якогось виборного члена управи.²⁾

В міру того, як розвивала ся агрономічна організація, виникала потреба в агрономічних з'їздах та нарадах для обмір-

¹⁾ Таку думку висловила напр. полт. губерньська земська управа в 1893 році.

²⁾ На жаль д. Веселовський майже не торкаєть ся діяльності сих установ. Деякі бюра провадять ще й так звану біжучу сільсько-господарську статистику, збираючи відомости про урожай, ціни на хліб, то що. Таку статистику зорганізовано в Полтавським земстві в 1886 р., Херсонським 1887 р., Таврійським 1899.

кована загального плану роботи, або для обговорення тих чи інших спеціальних її галузей. Потреба в з'їздах для обмірковання сільсько-господарських питань відчувала ся вже давно. Ще в 60-х р. деякі земства клопотали ся про дозвіл скликання з'їзду сільських господарів (Харк. губ. з. 1865 р., Таврійське 1866, Катеринославське 1868). З'їзди ці, хоч і бували дозволені, не виправдали надій. Не було ще постійних організацій, котрі б керували заходами земств у сій області, царював великий ділетантизм, тож і не дивно, що покладані надії на ці з'їзди завели. Захоплене ними минуло, не лишивши ніяких реальних наслідків. Треба ще сказати, що були проби скликання областних з'їздів.¹⁾ Так у 1880 р. міністерство державних маєтків пробувало скликати такі окружні сільсько-господарські, хліборобські з'їзди. Перший з'їзд відбув ся р. 1881 в Херсоні, але вже в кінці 1882 р. царським наказом було заборонено робити такі з'їзди. При кінці 70 рр. і початку 80-х деякі земства степової України (Донське областне в 1879 р. і Херсонське 1880 р.) прохали дозволу на областні земські з'їзди „аби виробити однакові способи нищення жучка“, що псував тоді поля на півдні України. Спершу уряд протривав ся сьому на тій підставі, що мовляв з'їзди представників кількох земств навіть безпосередно дотикаючі інтересів земств не можуть бути дозволені, бо на се не дозволяє земський статут, але згодом погляди змінили ся, відповідне прохання Херсонського земства було узане за „заслугуюче на увагу“ і 1881 року в Одесі під проводом градоначальника відбув ся перший „жучковий з'їзд“ представників від 8 південних губерній. В 1882 і 1883 рр. відбули ся ще два такі з'їзди в Харкові. Після сього питання про рілнничі з'їзди сходять зі сцени аж до 90-х р., коли під впливом кризи в рілнництві і розвитку агрономічної діяльності земств воно знову стає на деннім порядку. Тепер земства знову виступають з проханнями про дозвіл таких з'їздів і уряд знову спершу відхиляє її прохання, але нарешті дозволяє. В 900 рр. відбуваєть ся цілий ряд загальнодержавних з'їздів, рілнничих, агрономічних і взагалі дотикаючих економічної діяльності („кустарні, то що), в котрих беруть участь і земські діячі. В 1901 р. відбув ся областний кустарний з'їзд в Полтаві, в 1907 такий самий переселенський з'їзд в Харкові, про котрий вже була згадка вище. Що до агрономічних земських з'їздів, то на території України відбули

¹⁾ Загальнодержавних з'їздів уряд в тих часах не дозволяв, бо, мовляв, „круг діланя земських установ обмежуєть ся границями губерній і повіту, до них належних“.

ся вони в сих часах лише в трох губерніях: Полтавській (р. 1901, 1902 і 1903), Херсонській (1890, 1891, 1894, 1897, 1899, 1900, 1901, 1903, 1904, 1905), Чернігівській (1905 і 1906 р. — по два з'їзди річно). Як бачимо найбільш активним було Херсонське земство.

Заходжуючись коло агрономічної організації земства одночасно старалися й про те, щоб як найбільше наблизити її до населення. В с'їм напрямі пішли вони трома шляхами. Найсамперед звернули вони увагу на потребу сотворення особливої дрібної земської одиниці, опіраючись на котрій можна би було повнійше і ширше переводити в жите ріжні економічні заходи. Вперше сю потребу висловив загальнодержавний хліборобський з'їзд в 1895 р. З ініціативи председателя чернігівської земської управи В. Хижнякова з'їзд висловив бажане, „аби заряджене справами сільсько-господарського порядкування на території меншій, ніж повіт, поручене було особливим орґанам державного порядкування, зорґанізованим на зразок земських установ“. В початку 900 рр. земці багато дебатували про такі дрібні земські одиниці. Але не надіючись згоди уряду на введення таких дрібних земських установ земства почали клопотати ся про „економічні попечительства“ (патронати), котрі б являли ся посередницькими огнивами між земством а населенем. В 1903 році Вороніжське земство стало клопотати ся перед урядом про заснованя таких патронатів, але уряд відхилив се прохане, добачивши в ньому укрите змагане до сотворення „прототипу дрібної земської одиниці“. Тогож таки року подібне питання було на Херсонщині, де Александрійське земство наміряло ся заложити „районні сільсько-господарські орґани“, в склад котрих увіходили б місцеві дідичі, священники, народні вчителі і представники від селян. Подібну ухвалу винесли й губернські збори Херсонщини. Як поставив ся уряд до сих проєктів, д. Веселовський не знає.

Належить ще згадати, що в Одеськім повіті від 900-х рр. були по волостях założені філії сільсько-господарської комісії.

Другим шляхом наближення агрономічної організації до населення — було підпомагане дрібних сільсько-господарських товариств, загальних і спеціальних. Так, Полтавське губ. земство (від 1904 р.) уділяє новоповстаючим товариствам 200 руб. підпомоги при заснованю і по 100 р. річно під умовою асіґнованя такої самої суми повітовим земством і предложеня щорічних звідомлень. Херсонське земство також дає підмоги згаданим товариствам. Деякі земства видають субсидії і великим товариствам, губернським, котрі

обіймають ширший район, цілу губернію і обслуговують переважно велику посілість (напр. те саме Полтавське).

Загалом, по даним 1906 р., на Україні було стільки дрібних рілнничих товариств: на Полтавщині 73 (72 загальних + 1 спеціальне), Чернігівщині 21 (20 + 1), Харківщині 11 (8 + 3), Херсонщині 17 (7 + 10), Таврії 15 (6 + 9), Катеринославщині 12 (6 + 6), разом 149 (119 загальних + 30 спеціальних). Але треба замітити, що більшість сих товариств повстала без помочи земства.

Деякі земства уряджували селянські сільсько-господарські з'їзди. Так в 1905 році скликали такі повітові з'їзди земства Полтавське, Лохвицьке, Миколаївське, Сумське і інші. Властиво були се поширені зібрання сільсько-господарських рад при управах з допущенням представників від громад. Але хвиля реакції усунула сю користну спробу наближення економічної організації до людности: третій отже шлях було перекопано.

Довершенем земської економічної організації являється спеціальна й загальна економічна преса. По деяких земствах на Україні й видають ся різні такі „листки“, „булетені“, „оповістки“, то що, але поставлені вони здебільшого зле, не стає їм широти і плановости, а найголовнійше тим не можуть вони у нас на Україні досягнути своєї цілі — подавання народові потрібних економічних відомостей, що провадять ся в російській мові.

*

*

*

Огляньмо тепер докладнійше агрономічну діяльність земств. Як уже згадували вище, до 90 рр. земства йшли на помацки, діяльність їх в с'ім напрямі була уривкова, без системи, без виробленого плану. Закладано головним робом склади машин та різного знаряддя рілнничого, склади насіння, уряджувано „случні“ пункти і таке инше. Але від середини 90 рр. позначають ся певні загальні рамки, на перший план виступає поліпшене техніки сільського господарства (через розповсюджене поліпшених машин і знаряддя), а також поліпшене культури сього господарства (через розповсюджене поліпшеного насіння, уряджене досвідних участків (стацій), підпомагане сіянню трав, розведенне тютюну, буряків, то що). Не можна сказати, щоби зроблено було дуже багато. Деякі земства й досі обмежують ся на чім небудь одним, деякі знов нічого не роблять в указанім напрямі. Але дещо вже й зроблено. В усякім разі позначив ся план роботи.

До розгляду зроблених заходів в області агрономії ми й переходимо. Спершу розглянемо заходи земств коло розпо-

всюдження знаряддя і насіння. Заходи сї сягають ще 70 рр., але лише від 90-х рр. стають вони на добрий ґрунт в звязку з повстанем агрономічної організації. Так, ще 1873 р. Таврійське губ., а 1874 р. Александрівське (на Катеринославщині) асигнували певні суми на розповсюджене машин і знаряддя. Але малась на увазі тут поміч не селянству, а дідичам. Таврійське уділило 5 тис. рублів для позичок не звиш 500 р. на особу. В 1877 р. там було продано машин на 9.866 р. 27 особам, себ то по 365 р. на чоловіка. Очевидно, що були се не дрібні селяне, котрі такої суми не могли б видати на купівлю машин. Інтереси панства мало на увазі й Александрівське земство, ухваливши зорганізувати виписку машин для того, що „земельні власники терплять від частих неврожаїв і дорожнечи робочих рук“.

В 80-х р. вже більше земств беруть ся до діла, але справа наладила ся як слід з заснованем спеціальних земських складів насіння та знаряддя, а се прийшло аж у 90 рр. В 80-х рр. тільки одно земство на Полтавщині мало такий склад (у 1885 р.), в 1890 р. 4, в 1895 р. мали їх всі повітові земства, в 1904 р. було 15 складів і 5 філій їх. На Катеринославщині в 1890 р. склад мало 1 земство, в 1904 р. було вже 14 (з них 9 філій). В Таврії справа почала ся 1895 р. також з одного складу, в 1904 було вже 10 (з них 4 філії), на Харківщині також з 1895 р., в 1904 було 10 складів і 36 філій, Херсонщині від 1890 р. (2 було в тім році), в 1904 р. 6 складів і 17 філій, на Чернігівщині в 1895 р. заснувало склади 8 земств, в 1904 р. не мало тільки 1 (було 14 складів і 3 філії). Як бачимо, найбільше складів на Харківщині. Полтавське губ. земство ухвалило в 1891 р. видавати на уряджене склади безпроцентові позички не звиш 3 тис. на повіт, а Полтавському повітовому земству 8 тис.; Катеринославське і Харківське губ. земства, не обмежуючись підпомаганем повітових земств, і сами розвивають досить систематичну діяльність на сїм полі, являючись комісіонерами для повітових. Інші губ. земства на Україні цілком усувають ся від сеї діяльності.

Звичайно, не скрізь однаково успішно йде діяльність складів. Ріжниці чималі бувають навіть між складами тої самої губернії. Напр. в 1903 р. на Катеринославщині один склад мав обороту на 156 тис. р., 1 — 70 тис., 3 — не сягали й 20 тисяч (а в 3 повітах навіть цілком не було складів). На Херсонщині в 1898 р. обороти складу Єлисаветградського повіту сягали 156·8 тис. (від 3·7 тис. 1899 р.), Херсонського пов. 72·2 тис. (1·8 тис. 1894 р.), Александрійського 69·3 (1·2 тис. в 1893 р.), Ананієвського — 23 тис. (5

тис. 1895 р.). В слідуючій році обороти сї значно зменьшили ся, але в 900 рр. знов значно зросли. В 1903 році переважна частина земських повітових складів з максимальними оборотами (від 50 до 150 тис.) знаходила ся як раз на Україні.

Операції, які провадять склади, можна розділити на чотири категорії: 1) комісова, 2) продаж за готові гроші, 3) кредитова, 4) випозичальна. Знову й комісові операції троякі: перше, склад випи-сує просто з фабрики ті чи інші річі на замовлене приватних осіб, головним чином поміщиків (до заведення агрономічної організації склади працювали головнo в сїм напрямі); друге, склади торгують предметами, які дістають на коміс від фірм (операція мало розви-нена) і третє, склад являєть ся посередником в продажі місцевих виробів, головнo насіння та знарядя домашнього промислу. Деякі земства мають навіть спеціальні такі „кустарні“ склади (напр. Полтавське губ.).

Випозичальна операція (прокат) практикувала ся досі головнo на Херсонщині. Єлисаветградське, напр., земство урядило особливі „прокатні стації“ (випозичальні), звідки за певну плату, котра має покрити зужите знарядя при роботі, можна дістати на якийсь час плуг, віялку, то що.¹⁾ Крім Херсонщини провадила ся ся операція ще й в Харківщині, Курщині і Вороніжщині.

Найбільш розвинена продаж за готівку, а особливо на кре-дит, комісові ж операції займають дуже скромне місце.

В останніх часах земства почали гуртувати ся для організації спільного закупу товарів, рілничого знарядя, безпосередно від фабрикантив, свійських чи закордонних. В 1900 р. в Казані відбула ся нарада поволзьських і східних земств в сій справі. Згодом кіль-кість таких нарад зростає. Останніми часами земства гуртують ся для спільного закупу дахового заліза. В 1908 р. в сій справі від-була ся нарада в Москві, на котрій рішено заложити загально-земську спілку для спільного закупа такого заліза. (Членами спілки можуть бути лише губ. земства). Гуртовій земській купівлі належить будучність. Звичайно, що від заліза перейде Союз і до інших річий, в першій мірі — лікарств, шкільних приналежностей, то що. На жаль в книзі д. Веселовського ми не знаходимо нічого про діяльність українських земств в сїм напрямі.

Нема чого й говорити про вагу земських складів у справі розповсюдження насіння і знарядя. Треба відмітити ще один корист-

¹⁾ В 1897 р. Єлисаветградське земство мало 7 таких стацій, брало за користування плугом 20 коп. денно, за віялку 50 коп. і т. д.

ний бік їх — се те, що вони обнижують ціну товару. Там де є земський склад, приватний купець мимоволі мусить продавати товар не дорожше ціни в складі.

Дбаючи про склади, земства далеко менше уваги звертали на інші справи. Візьмим хочби їх діяльність в справі поліпшення культури сільського господарства. Всі заходи земств в сій області звести можна до урядження ферм, досвідного поля, „показательных и доказательных“ участків, розповсюдження травосіяння і зорганізованя пунктів (стацій) для очищування зерна. Що до окремих, спеціальних галузей хліборобського господарства (плекання худоби, збут продуктів рілляництва, садівництва, то що), то земства звертали на них порівняючи мало уваги, а головню — працювали в сих областях несистематично і по ділетантському.

Фермами земства цікавили ся ще в 60 рр. Катеринославські губ. земські збори вбачали в заведеню ферм „найголовніший спосіб до осягнення загального добробуту“. О скільки неясне було се питання, можна бачити з того, як інші земства дивили ся на сі ферми. Смоленська земська управа в 1877 р. дивилась на ферми як на підготовчу школу „гарних робітників для земельних власників і селян“; інші бачили тут засіб для зміни тюрмової системи! Лише в 80-х рр. питання було поставлене на практичний ґрунт, але діло далеко не пішло. Круг впливу ферми незначний, зорганізоване ж її коштує дорого. Не дивно отже, що деякі ферми се звичайні „досвідні“ поля. На Україні розвинені як раз останні. Тут же знаходять ся й найбільші взагалі в земській Росії „досвідні“ поля: 1) Херсонського губ. земства (спершу при с. хлібороб. школі, від 1895 року окремо) і Полтавського губ. земства (від 1885). Опріч сих великих є ще менші, котрі наближують ся до звичайних „показательных“ участків. Удержують їх здебільшого повітові земства.

Важне значінє мають так звані „показні“ участки і участки „доказові.“ Їх ціль — чисто педагогічна — сприяти переведеню в житє вироблених уже методів сільсько-господарської культури. Останні, доказові, тим різнять ся від перших, що не являють ся прикріпленими до певного місця: спроби приложеня тих чи інших агрикультурних методів (удобрєня, плодозміну то що) роблять ся на участках самих селян чи панів, котрі згодять ся виконувати певну програму. В кінці 90 рр. сі участки стали особливо цікавити земства. Першим губ. земством, котре їх запровадило на Україні, було Катеринославське губ. земство (1898 р.). Далі стали практикувати се Херсонське і Полтавське губ. земства. Найбільше таких

участків є на Херсонщині. Полт. губ. земство давало навіть підмогу повітовим земствам на удержане „показних“ участків. Та хоч як важні ці „предметні лекції“, на жаль дуже вже їх не багато. На цілу земську Росію є вони лише в 126 пов. (загалом по 3 на кожний), а в решті (233 пов.) їх цілком нема.

На всі ці згадані вище справи видали земства в 1904 р. стільки грошей (в тисячах рублів); Катеринославщина: губернське 7·7, повітові 8·4 (два цілком не видавали на ці справи); Полтавщина: губ. 16·5, повіти 1·7 (більша половина — 8 земств — не асигнувала нічого); Таврія: губ. 3, повіт. 6 (не асигнувало з 8 лише 2); Харківщина: губ. 5·7 повіт. 1·1 (6 з 11-ти); Херсонщина: губ. 15·8, повіт. 18·7 (половина не асигн.); Чернігівщина: губ. 0·5, повіт. 0·2 (3 із 10).

Що до сіяної трави, то ця справа досі мало ще розвинена на Україні. До діяльності в сій напраті приступлено що йно в останніх часах, тай то поки що лиш в деяких повітових земствах. В 1904 р. було таких земств: на Полтавщині 5, Таврії 3, Харківщині 6, Херсонщині 2, Чернігівщині 2. Так само справа стоїть і з „зерноочистительними“ пунктами (до очищування збіжжя).

* * *

Перейдім тепер до огляду земської діяльності в спеціальних галузях сільського господарства.

Передовсім огляньмо земські заходи коло поліпшення худоби. Сягають ці заходи середини 80-х рр., коли в звязку з обниженням цін на хліб, в земствах знято було питання про розвиток скотарства. Найпершим виступило Грайворонське земство, котре ще 1880 р. запровадило „случні“ (спускові) пункти для корів, а потім для кобил. В 1885 р. до сеї справи беруться земства Курське і Таврійське. Від 1888—1892 р. зорганізовало „спускові“ пункти для овець Полтавське губ. земство; від 1893 р. спускові пункти заводять Катеринославське земство. В 1898 р. спускові земські пункти були вже по всій земській Україні, але треба сказати, що було їх не дуже багато, а по деяких повітах і цілком не було. Найбільше було на Полтавщині — в 9 пов., на Катеринославщині і Херсонщині лише в 3 пов., на Чернігівщині в 2 і т. д. Більше-менше так само стояла справа і в р. 1903, як се показують дані анкети Саратовської губ. управи. Зорганізовано ці пункти дуже не однаково. По деяких земствах „завідчики“ (розплідники) удержують ся коштом земства, при чім або перебувають в якімсь постійнім пункті (при ветеринарі, агрономі, повітовій

управі, або лікарні, як от у Грайворонському повіті), або перега-
няють ся по повіту (так здебільшого на Херсонщині та Бесарабії).
По інших земствах розплідники віддають ся на певних умовах
приватним людям, переважно дідичам (се практикуєть ся найбільше
на Полтавщині і Таврії).

Удержуване власних пунктів коштує досить дорого (пересічно
255 р. на огира, 100 р. на бугая річно). Тому земства нераз уря-
джують тимчасові пункти, беручи завідчиків з казенних ставн.
Такі тимчасові пункти досить охоче уряджують українські зем-
ства. В 1903 р. на Полтавщині було сих пунктів 17 в 11 повітах, на
Катеринославщині 22 в 5, Таврії 24 в 6, Харківщині 11 в 6, лише
на Херсонщині було всього 2 таких пункти в однім повіті.

Згадати можна ще про один спосіб допомоги населенню в сім
напрямі, а саме — уділюване позичок на закуп худоби. Але се
практикувало ся здебільшого по великоросійських земствах, яко
поміч „безлошаднымъ“. На Україні такі позички уділювало в кінці
90 рр. (1896—1899) Єлисаветградське земство, а також Одеське
(в 1892—93 рр.) хліборобським спілкам М. Левитського. Позички
давали ся в розмірі 25—50 р. на чоловіка; %—8.

Не дуже систематична була земська діяльність і в інших
областях.

До середини 90 рр. ми бачимо випадкові асіінованя на запо-
могу садівництву і городництву, головно на півдні, в Сте-
вій Україні (в Полтавщині лише Константиноградське земство). Те
саме бачимо і що до виноградарства, тютюнництва,
бжільництва, то що. Деякі укр. земства (головно на Полтав-
щині і Чернігівщині) пріч того прохали уряд (ще в кінці 60 рр.) про
знижене акцизу на тютюн. Про знижене акцизу на вино прохали
земства Степової України.

В 80 і початку 90 рр. земства захоплювали ся урядженем
курсів садівництва, то що для народних учителів, а також заведе-
нем при школах садків і городів. Але се захоплене минуло без
жодного позитивного сліду. Лише від середини 90 р. земства схо-
дять на добру путь, організуючи спеціальні школи, запроваджуючи
спеціальних інструкторів (виноградарства, бжільництва, то що).
Цілий ряд земств Степової України (головно на Херсонщині) в р.
1895 завів у себе таких спеціалістів. Полтавське має від 1903 р.

Так само лише в останніх часах стали земства систематич-
нійше працювати і в сфері висушуваня багон (головно на

Чернігівщині) і в сфері зрошення (Степова Україна). Висушуванням болот займалися у нас такі земства: Чернігівське повітове (1884 і 1886 р.), Ніжинське (1886), Чернігівське губ. (від 1888), Переяславське (1887 і 1889). Справа в тих часах не далеко посунулася. Лише останніми часами Чернігівське губ. земство стало заходжувати ся коло розсліду багон. Справа зрошення цікавила до останніх часів самі-но степові земства. На сю справу від р. 1868 до 1885 (включно) Таврійське губ. земство витратило 30½ тис. рублів. З повітових займало ся сим Дніпровське, котре від 1890 р. видає що року по 2 тис. р. (в позику) на викопуване артезіанських колодязів. Робить се й Катеринославське губ. з. від р. 1891.

Для керування сими роботами земства запрошують часом спеціалістів-гідротехників (в 1874 р. Таврійське, в 1892 Грайворонське). Від 1886 р. Таврійське має геолога. Останніми часами гідротехників мають Полтавське і Курське губ. земства (з 1900 р.)

В 80-х ще роках почали земства заходжувати ся коло засаджування лісом пісків і провалів. До середини 90 рр. випадкові асігновання на сю справу бачимо головню на Чернігівщині (в 1893 р. Чернігівське пов. земство ухвалило платити по 10 р. нагороди за кожду десятину залісненого піску). З другої пол. 90 рр. за сю справу на Чернігівщині починають брати ся енергичнійше. Провід веде Черн. губ. земство (від 1898 р.). Харківське губ. земство видає від 1896 р. на кождий повіт по 300 р. запомоги на сю річ. З 900-их р. починає клопотати ся коло сього й Полтавщина (губ. земство і 7 повітових). Чернігівське губ. земство витратило в р. 1898—1901 на закріпленє пісків понад 25 тис. рублів, на обшар коло 6 тис. десятин; до осені 1903 р. засаджено було тут лісом ще понад 2 тис. десятин.

В 900 рр. почали земства бороти ся з ширенем провала. В Курськім, Грайворонськім і інших пов. на Курщині взяли ся до сеї справи з підмогою губ., при чому губ. земство урядило по всіх повітах курси для навчання робітників, як закріпляти проваля. В 1902 р. до сеї праці взяли ся ще земства на Катеринославщині. В тих самих роках і на Полтавщині уряджувано курси і проваджено боротьбу з провалями.

В звязку з сею боротьбою з пісками і провалями виникла по земствах справа зорганізования власних лісових шкілок. Випадкові асігновання на такі шкілки стрічаємо по земствах на Україні ще з кінця 70 рр. На жаль не можна сказати, щоби справа посунула ся на ліпше в 90 рр. Шкілки зорганізовано в кількох повітах на Бесарабії, Вороніжчині і Таврії. З губ. земств мало 4 такі

шкілки одно лишень Чернігівське. Више ми вже згадували про боротьбу степових земств з ховрашками і прусом. В 70 і 80 роках тратили сї земства на се великі гроші. Немало доводило ся тратити грошей і на боротьбу з саранчою та жучком. В 1881 до 1883 рр. відбули ся навіть спеціальні з'їзди 8 південних земств для обєднання діяльности в сїй області. Коштом кількох земств удержувано з 80 рр. ентомольога в Одесї. В наші часи боротьба з сими шкідниками втратила свою гострість. Проте Таврійське (від 1893), а Херсонське (від 1897) мають ентомольога і помічників його.

На закінченє згадаємо ще про земські метеорольоґічні стації. Найбільшу діяльність виявили земства тут на початку 90 років. В 1904 р. такі стації були при всіх губ. земствах на Україні, а чимало було їх і при повітових. Те саме можна сказати й про дощомірні пункти. Коштом губ земства удержувало ся 69 таких дощомірних стацій на Полтавщині і 63 на Таврії.

Зауважимо ще, що Таврійське земство (з 1901 р.), а Харківське (з 1904) мають завідувачими метеорольоґічною справою людей з вищою освітою.

Оглянувши коротенько земську діяльність в указаних областях, мусимо ствердити, що все ще має вона часто-густо уривковий, не-систематичний характер, нераз цілком випадковий: одні земства беруть ся за садівництво і огородництво, інші уряджують метеорольоґ. стації, то що, знов інші нічого не роблять. І часто се все сусідні земства. Так само не має співробітництва і поділу праці поміж повітовими і губ. земствами. Словом, перед земствами тут ще довга і трудна путь.

Земства і домашній промисл.

Више ми вже згадували про спроби земства в давніших часах піддержуваня „кустарів“ і про те, як скінчили ся сї спроби. Після періоду певного розчарованя земства знову беруть ся до занедбаного діла, але йдуть тепер иншим шляхом, а не безбач, як ранійше. Починають вони брати ся до дослідів над ріжними галузями домашнього промислу, аби вияснити собі докладно положенє їх та вигляди на будуче. Ся робота переводить ся головню від середини 90-х рр. (в Чернігівщині в 1898 р. в Полтавщині ще ранійше — в кінці 80 рр.). Залишивши мрії про утворенє в часах капіталізму „нових форм труда“, „народної продукції“, земства тепер

стали на реальний ґрунт, звернувши увагу передовсім на поліпшене виробів домашнього промислу, на кращий збут цих виробів та на достачане ремісникам матеріялу. Земства стараються тепер піддержати ті промисли, котрі можуть розвивати ся — в певних, звичайно, межах, згідно з загальним економічним укладом. Загальною признаною річю в наших часах є, що розвиток великої індустрії, нищучи одні дрібні промисли, творить ґрунт для повстання й більше-менше довгого існування інших. З другого боку деякі промисли можуть якийсь час розвивати ся, коли запроваджені будуть до них певні поліпшення, коли приложений буде принцип концентрації виробництва, то що. Числячись з усім тим земства й можуть розвинути свою діяльність в указаній області цілком раціонально. Отже Чернігівське і Полтавське земства стали на сей шлях доперва в середині 90 рр., інші ще пізнійше, в 900 роках.

Погляньмо ж тепер, що зробили наші земства в с'їм напрямі. Вся отся їх діяльність може бути зведена до слідуєчого: 1) вони уряджують музеї для збуту виробів домашнього промислу та беруть сї вироби на коміс до своїх складів, 2) організують кредит для ремісників грошима і сировим матеріялом і 3) закладають майстерні та фабрики домашнього промислу. Сі заходи мають на цілі допомогти малозаможному ремісникові, котрий, потребуючи сирцю і грошей для своєї продукції, часто-густо попадає в руки різних визискувачів, стаючи таким робом не раз звичайним наймитом-робітником у цих останніх. Так само дієть ся при продажі ремісником своїх виробів: не маючи змоги чекати на кращу ціну, продає він свій товар за безцінь. Земства, закупаючи для своїх складів сї вироби і иншим способом допомагаючи сільським промисловцям, визволяють їх з пут визиску, даючи їм змогу уникати посередництва різних перекупнів та торговців сировим матеріялом. Досить жваву діяльність виказує кустарний склад при Полт. губ. земській управі. Чернігівське губ. земство мало свій (кустарно-ткацький) склад в м. Кролевці, заснований 1896 р. Склад сей уділяє кредиту сирцем і знарядем, а також грошима. Першого року уділено було позичок усього 799 р. 64 ткачам. В 1903 році обороти дійшли вже до 50.963 р.

В 1894 р. Полтавське губ. земство заложило кустарну гарбарню, таку саму фабрику-робітню обуви заложило й Суджанське земство на Курщині, котре взяло ся постачати чоботи для київського інтенданства. В першій році мало воно втрату коло 3 сот рублів, але далі почало одержувати дохід, який дійшов в 1901 р. до 2½ тис. рублів. Прибуток сей земство вжило на уряджене ве-

ливої майстерні та на організацію позичкової операції під заставу селянських чобіт, вироблюваних сільськими ремісниками в вільний від робіт час.

Зазначимо ще, що доставою чобіт інтенданствам займають ся ще Старооскольське і Роменське земства (від 1891 р.).

Далеко більшу увагу присвячували земства уряджуванню різних кустарно-ремісничих майстерень, котрі мають на меті найсамперед навчання. Особливо розвинені ці майстерні на Полтавщині, Чернігівщині і Курщині.

Майстерні ці по різних земствах мають різний характер, бувають вони або елементарні, під зарядом звичайного майстра, або ширші, на чолі котрих стоять люде з більшою освітою, при чім ці майстерні одночасно являють ся філіями земських складів. Між сими формами є ще й перехідні. На Полтавщині розвинені так звані пересувні майстерні. Характер їх добре змалювало лохвицьке земство, організуючи в 1900 році одну з таких майстерень (ткацьку): „Майстерня повинна перебувати на одному місці стільки часу, скільки потрібно ремісникам для при звичаєня, як поводити ся з удішненими варстатами, та для отримання потрібних відомостей що до тканя тих річей, виріб котрих буде признаний кінечним в тім крузі занять, який буде визначено при виробленю програми робіт будучої майстерні“.

В 1905 році на Україні удержували земства стільки кустарно-ремісничих шкільних майстерень: 2 Павлоградське земство на Катеринославщині, 9 на Курщині (між иньшими земства: Білгородське, Грайворонське, Корочанське, Старооскольське), 21 на Полтавщині (7 земств), 1 на Таврії (Бердянське земство), 2 на Харківщині (Ахтирське і Сумське), 10 на Чернігівщині (4 земства). З губерньських удержувало одну майстерню лишень Полтавське земство.

На жаль не можна сказати, скільки взагалі грошей витрачають земства на кустарно-ремісницьку справу. Дані, які наводять д. Веселовський (т. II. ст. 256—257), обіймають трати на сю річ разом з тратами на ремісничі школи. Можна тільки догадувати ся що ці трати (коли відтрутимо видатки на фахові школи) не дуже великі. Земствам доведеть ся побільшити видатки на сю річ, коли вони хотять як слід робити, та заложити відповідну організацію, на взір агрономічної. Досі зародки такої організації подибуємо лишень в деяких великоросійських земствах. Так, від 1896 р. Нижньогородське земство має кустарного техника і двох помічників його, від 1902 р. має такого техника пермське губ. земство, а від 1903 р. Пермське повітове і Саратовське губ. Останнє в 1903 р. завело ще особливого кустарного агента.

Організація дрібного кредиту по земствах.

На 90-ті роки припадає також оживлене земської діяльності в справі організації дрібного кредиту. Давнійші спроби, як відомо, не повелися, зроблено було дещо для організації дрібного кредиту земельного. Підупалий було інтерес до кредитної справи знову будить ся, спочатку головню в області річевого кредиту. Згодом земства починають допомагати зорганізованю й кредитових товариств. В 90-их роках, як уже бачили вище, вперше на ширшу скалю розвивають ся кредитові операції сільсько-господарських і кустарних складів; опріч того земства беруть ся до організації кредиту для набутя живого інвентаря, що вже було нами зазначено. На сїм місці ми спинимо ся на заходах земств коло організації річевого кредиту під заставу збіжя і рухомости, а також на справі допомоги урядженю дрібних кредитових і позичково-щадних товариств.

Організацію земствами кредиту під заставу збіжя посунув наперед закон 23. VIII. 1893 р., котрий дозволяв Державному банкові уділяти земствам позичок на сю операцію.

Ряд земських зборів (Херсонської, Вороніжської і інших губ.) поспішив скористувати ся таким кредитом. Діставши позичку Єлисаветградське земство, напр., розвинуло досить жваву діяльність в 1893/4—1897/8 р., але від р. 1899 воно спинило операції, бо кредит був надто дорогий. Так само було й в інших земствах, Херсонським повітовім, котре видавши в р. 1893—94 позичок на суму 106 тис. рублів застановило операцію, Тираспільським, Ананієвським. З інших земств провадили сю операцію ще Зіньківське, Лубенське і Миргородське на Полтавщині. Та скоро й вони ліквідували справу. Причинами сього були — дорожнеча кредитованя в державнім банку, котрий, що року підвищуючи процент, довів його з $3\frac{1}{2}$ (в р. 1893) до 6% (в р. 1899), тим часом земство брало ще коло 3—4% на видатки, асекурацію, то що, так що для позичальників кредит був зовсім не малий і приступний. Другою причиною було те, що минув уже період обниження цін на збіжжя і від другої половини 90 рр. почало ся зростанє їх, отже втратив значіне головний мотив операції — параліжувати до певної міри невингоди надто сильного обниження збіжжєвих цін в осени. Частиною причиною було ще й невідповідне відношенє земств до справи. Деякі земства пробували ще уряджувати льомбарди (шпїхлїри) для збіжжя (напр. Миргородське земство на Полтавщині). Малий успіх сеї справи пояснюєть ся тим, що земства взяли ся за неї вже тоді,

коли потреба в таких шпихлїрах значно зменшила ся через скасування кругової поруки і дозвіл громадам самим визначати термін виплати податків. Не малий вплив мав на се також і розвиток сітки залїзниць, завдяки чому в значній мірі вирівняла ся ріжниця цїн на збіжжє в осени і на весні.

Не дуже розвинув ся й грошовий кредит. Одмітимо, що в середині 90 рр. звернуло на його увагу Чернігівське губ. земство, котре між иньшим проєктувало заложенє земського банку. По проєкту банк сей мусїв стати виключно центральною касою для кооперативних кредитних заведень. Цїли банку проєкт ставив такі: 1) допомагати заложеню позичково-щадничих і кредитових товариств, а також сільських банків, достарчаючи їм основного капіталу, 2) удїляти сим заведеням короткотермінового кредиту для побільшення їх оборотових засобів.

Не багато уваги звернули земства й на справу заснованя дрібних кредитових товариств, далеко менше, ніж дозволяв на се закон 1. VI. 1895 р., котрий давав земствам змогу взяти в сїм дїлї безпосередну участь. Спочатку земства обмежували ся лише на удїляне позичок сим товариствам. Першим на сей шлях ступило Лохвицьке земство на Полтавщині, удїливши в 1897 р. одному товариству тисячу рублїв. Лише в 900 роках земства почали звертати більшу увагу на товариства. В 1902 р. Харківське губ. земство заложило фонд для розвитку сітки кредитових товариств — у 100 тис. рублїв, ухваливши давати кожному товариству не звиш тисячи рублїв за 4%. Одночасно земство клопотало ся про відповідну зміну статуту товариств — наданє земству контролі над товариствами.

В 1903 р. прилучило ся до Харківського земства Полтавське. В сїм таки році оба названі земства застановляли ся над справою заснованя кредитного банку. Операції для банку намічали ся такі: 1) удїляне позичок на купно землї, 2) меліоративний кредит (хуторське розселенє селян, осушенє багон, залїсненє пісків, провала), 3) кредит під заставу (напр. збіжжя), 4) кредит натуральний (випозичуванє хлїборобського знарядя і машин, залїза на дахи) і 5) кредит спілковий (удїляне позичок товариствам або громадам, котрі бажають виарендувати землю на довший термін).

Зазначимо тут, що в 1904 р. правительство предложило земським зборам на розгляд проєкт статуту земських кас дрібного кредиту. На підставі висловлених земствами поглядів уложений був зразковий статут, затверджений 14. VI. 1906.

На закінчене згадаємо про меліоративний кредит. В Росії він — явище нове: закон про сей кредит видано що йно 29. V. 1900 р. По сьому закону позички уділяють ся з особливого фонду, утвореного при міністерстві хліборобства і державних маєтків. На жаль земства не виявили особливого старання улекшити населеню користане з сього кредиту. Оправдуючою причиною служить, правда, складна процедура, сполучена з отриманем сього кредиту і инші недогоди закону 1900 р.

Бачимо отже, що справа організації дрібного, а також меліоративного кредиту досі не дуже розвинена в земствах. Поминувши загальні причини, незалежні від земств, не можна не запримітити, що й самі земства чимало в сьому завинили. Вони не звернули належної уваги на сю справу, не завели організацію дрібного (річехового і грошевого) кредиту в загальну систему своїх економічних заходів, а зупиняли ся на ній більше менше припадково. Тим часом в се завданем земств поставити сю справу як слід, і певно, що згодом вона стане по земствах на рівні з їх операціями по кредитуваню населеня з сільсько-господарських складів. Звичайно справа ся мусить зосереджувати ся в якійсь губерньській, а то й краввій (областній) земській кредитовій інституції.

Земства і професіональна освіта.

Треба сказати, що питане професіональної просвіти цікавило земства вже від самого їх початку. Не раз навіть чулись голоси про потребу перетвореня народної школи на фахово-ремісницьку, рільничу то що. Особливо багато розводили ся про се при кінці 80 рр. в звязку з питанем про церковно-парохіяльні школи. Деякі людиці радили земствам передати з повним довірем клопотане про загальну освіту народа духовенству, а самим налягти на освіту фахову.

Безперечно передовсім се було нерозумінне завдань початкової школи. Далі, укриті тут були змаганя і пляни реакційні, не кажу вже про чисто класові забаганки. На щасте земства не послухали ся сих рад. Здебільшого й там, де сі ради вислухувано охоче, не пішло далі балачок, про те подекуди були зроблені практичні заходи в сій напрямі. У нас на Україні можна вказати на Херсонщину, де губ. земство витрачало по 3.000 рубл. річно на ремісничі відділи при школах (в роках 1873—1886). Далі сього діло не пішло і фахове шкільництво не змішувало ся з початковим. Земські

фахові школи можна поділити на такі категорії: 1) лікарські (фершальські—медичні і ветеринарні), 2) ремісничі, 3) рільничі і 4) інших типів.

Найбільше уваги ремісничій освіті присвячуєть ся на Катеринославщині і Полтавщині (не лиш споміж укр. земств, а й споміж земств цілої Росії). Катеринославське земство ще в 1869 р. ухвалило заснувати в кождім повітовім місті ремісничу школу, призначивши по 3 тис. руб. річно на кожду. Одначе плян сей почав переводити ся в жите тільки від початку 80 рр. Дотепер губ. земство удержує такі ремісничі школи: 1) класи ручної праці при катеринославській І-й повітій школі, 2) три ремісничі школи: — сакеаганську, з бурсою на 26 учеників, новомосковську (бурсу при ній на 52 уч. удержує повітове земство) і гнідинську (в Александр. пов.) також з бурсою, 3) шкільно-ремісничу майстерню в Павлоградськім повіті, і 4) кілька ремісничих відділів: при трьох міських школах та двох народніх, а також „рукодільні класи“ — темрюцькі та мангушські. Що року на удержанє всіх сих шкіл видає губ. земство коло 15 тис. рублів.

Далеко більше тратить на ремісничу освіту Полтавське губ. земство. В 1903 р. воно видало на нього коло 90 тис. рублів. Удержує воно художньо-промислову школу в Миргороді, шкільно-ткацьку майстерню в селі Дегтярах, низшу рільничу школу в Лубнях, п'ятикласову ремісничу школу і школу садівництва та городництва з трьохрічним курсом у Полтаві, не вчисляючи звичайно сюди полтавської школи фершалів і кременчуцької акушерок. Опріч губ. земства діяльну участь в розвитку ремісничої освіти беруть і деякі повітові (Золотоніське, Кобеляцьке, Константиноградське, Лохвицьке, Лубенське, Переяславське, Роменське, Хорольське й інші)¹⁾

З інших повітових земств на Україні, що удержують ремісничі школи, одмітимо — Бендерське, Білгородське, Бердянське, Богодуховське, Валковське, Дніпровське, Змієвське, Лебединське, Остерське і Сумське²⁾; Херсонське губ. земство удержує середню хліборобську школу. Заснована вона ще в р. 1870, але на середню перетворена лише в 1882 р. Має вона 6 загальних клас і сему з практичними роботами. Загалом в р. 1889—1904 школу сю скін-

¹⁾ В 1908 р. на Полтавщині було загалом: художньо-просвітна школа, 6 рільничих, 7 ремісничих, 4 садівництва і огородництва.

²⁾ Земства: борзенське, константиноградське, корочанське, миргородське, хорольське удержують школи огородництва і садівництва.

чило 288 хлопців, котрі вступили здебільшого на земську службу, як агрономи, то що, переважно на Україні. Слід ще одмітити, що в р. 1870—1878 земство удержувало катедру хліборобства на Новоросійським університеті (в Одесі).

Можна закинути земствам відсутність пляновости в веденню снх шкіл, особливо відсутність плянового співробітництва в сій справі між губ. і повітовими земствами. Краще під снм оглядом постановлена справа на Полтавщині і Таврії.

Не будемо торкати ся тут цікавого питання про значіне і ролю земств в справі насадження ремісничої осьвіти. Але не можемо обминути без уваги той факт, що досі більшість з тих, що покінчили ремісничі школи, особливо школи вишого типу, вибірали собі занятя поза сферою своєї спеціяльности, не кажу вже що дуже часто поза межами своєї губернії. Так з учнів, котрі скінчили курсе полт. ремісничої школи в р. 1883—1904, на залізницях служило 119, мали заробіток не по спеціяльности — 54, працювали дома — 39, по економіях — 13, вмерли або не дали відомостей — 68, а тільки 43 служили в земських шкільних майстернях і ремісничих школах. В виших випадках справа стоїть що гірше.

Доповненням до шкільної ремісничої осьвіти являєть ся організація ріжних поучень, народних курсів, викладів, видавництво популярних брошур на сільсько-господарські та інші дотичні теми. Але ся сторона земської діяльности знаходить ся в великій залежності від загально-політичних умов.

Чи треба зауважувати, що справа мови, в якій населеню повинна давати ся вся ця осьвіта і наука—також, особливо у нас на Україні, має величезне значіне. На жаль, непереможний зась поки що підрізує заходи що до українізації сеї справи навіть у земств, котрі не легковажать сеї справи.

На закінчене кинемо короткий погляд на видатки земств на сільсько-госп. школи і взагалі на ширене сільсько-госп. знаня. В 1904 році на сю справу асигнували наші губ. земства: Катеринославське 19·1 тис., Полтавське 44·5, Таврійське 8·5, Херсонське 89·2, Чернігівське 20·1, Харківське нічого. З повітових найбільш асигнували: Лохвицьке (19·9 тис.), Золотоніське (12·4), Сумське (11·5), Кобеляцьке (8·6), Бердянське (7·9), Дніпровське (5·2), Борзенське (5·6), Зміївське (4·5), інші далеко менше.

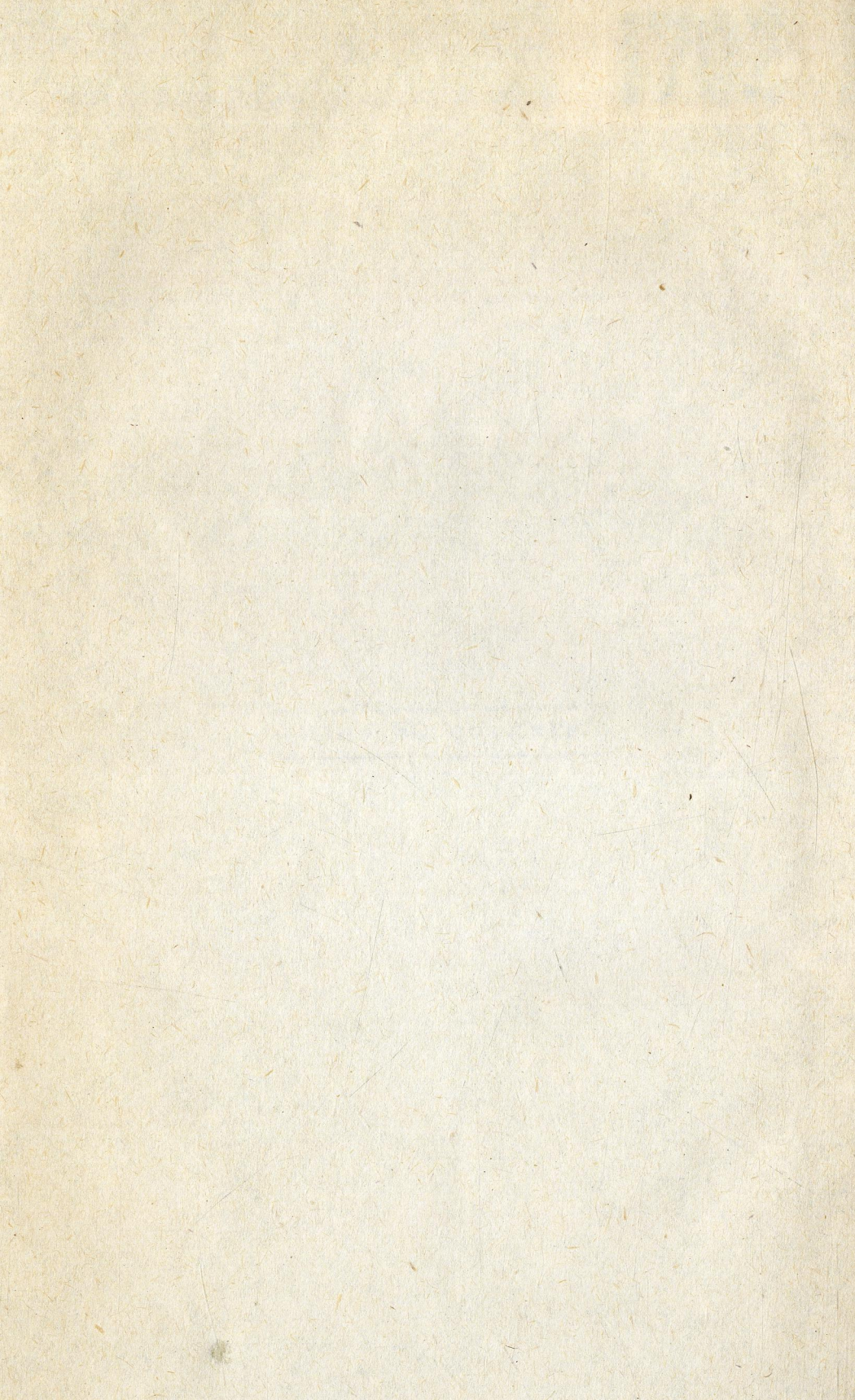
Таким чином ми переглянули крок за кроком економічну діяльність земств від самого початку їх повстання. Бачили, як поволі брали ся вони до неї і якими мотивами керували ся в своїй роботі на сім полі. Безперечно, зробили вони ще небагато, але дещо вже зроблене. Не може бути й мови про порівняне земської роботи з роботою адміністрації в тих краях, де земство не було заведене, як от на нашій Правобережжю, або було скасоване (як напр., на Донщині). Яке-б ні було земське самопорядкування, але всеж се була самоуправа, обмежена, куца, але таки самоуправа. І ми далекі заперечувати загалом усю роботу земств. Та проте не можемо ми закривати очей на темні сторони сеї роботи, як се часто роблять деякі неумірковані хвалителі земств, хоч би й з добрими намірами, хоч би й в обороні самоуправи від урядової самоволі. Нам не вільно забувати, що земська самоуправа була та й в передовсім панською, дворянською самоуправою і тому на ній не могли не покласти свого пята дворянсько-панські інтереси. Не забуваймо, що як раз в області економічної політики, особливо аграрної, земства йшли плече в плече з правительством. Урядові закони в сій області являлись в результаті домагань, висловлюваних пануючою в земствах верствою. Заложена селянського банку і його діяльність, урядова політика в справі переселенській, закон 1886 р. про найманих робітників в сільським господарстві і нарешті факти з часів недавніх, післяреволюційних свідчать про се аж надто виразно. Звичайно, окремі земства, або поодинокі земські збори иноді ставали вище вузько-класових інтересів, але про земство, як цілість, сказати сього не можна. Воно, звичайно, й не могло бути инакшим, як було. Тільки повна демократизація місцевої самоуправи рівночасно з демократизацією цілої держави зробить земство тим, чим воно повинно бути по своїй ідеї — справжнім народнім самопорядкуванням.

2.04 (1986)

1702

Ціна 50 сотиків.

ПА

1702

В. ДОРОШЕНКО

З історії

земства на

Україні